

De reglementen van de Amelandse marken 1633-1896

Wat vertellen ze ons over de reactie van de Amelandse samenleving op de catastrofale 'afspoeling' van het eiland na ruwweg 1750?

Merijn Knibbe

Bij voorkeur citeren als:

Merijn Knibbe (2026). *De reglementen van de Amelandse marken 1633-1896*. From https://landbouwgeschiedenis.nl/wp-content/uploads/Knibbe_AmelanderMarken.pdf

1 Introductie

Tijdens het recente symposium van de Vereniging voor Landbouwgeschiedenis vertelde Tine de Moor dat dit niet haar eerste verenigingslezing over marken was. Lang geleden, toen ze begon met haar markenonderzoek, voelde een vergelijkbare lezing voor haar alsof ze vanuit een woestijn van desinteresse terecht was gekomen in een oase van oprechte belangstelling. Uiteindelijk is Tine de Moor als ardente verzamelaarster maar vooral ook analytica van de historische ontwikkeling van marke-reglementen een, wereldwijd, toonaangevende marken-onderzoekster geworden.¹

Echter, de reglementen van de marken van Ameland bleken nog niet in haar bestanden aanwezig zijn. Omdat ik daar nu eenmaal iets van afweet – er zijn hooilanden op dat eiland! – ligt het op mijn weg om deze leemte op te vullen. Om de toch wat administratieve resultaten van dat beulswerk leesbaarder te maken zal ik de in dit artikel met behulp van onder andere de reglementen proberen een vraag over de ‘casus Ameland’ te beantwoorden.² Losjes geformuleerd:

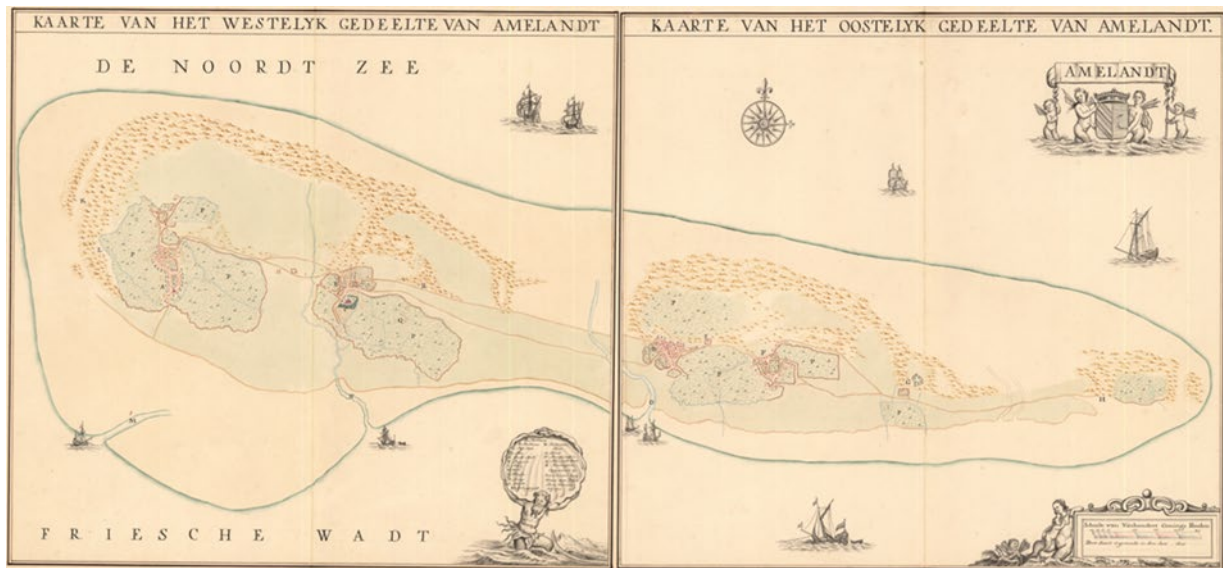
‘wat zeggen de Amelandse marke-reglementen en bijbehorende documenten ons over de reactie van de marke van Ballum en de overheid op de desastreuze afslag van haar buitendijks grasland die na ruwweg 1750 optrad?’

Vindplaatsen van documenten en reglementen en andere relevante documenten zijn geannoteerd, een aantal documenten zijn getranscribeerd (bijlage 1 tot en met 4). Niet alle andere genoemde Amelandse feiten zullen met bronverwijzingen worden gestaafd. De lezer kan hopelijk in de niet al te verre toekomst een studie over de buitendijkse landen in Noord-Friesland en op Ameland lezen waarin dit wel gebeurt.³ In die studie zowel als hier is vruchtbaar gebruik gemaakt van het werk van Amelandse amateur-historici. ‘Amateur’ klinkt wat denigrerend. Maar de term wordt hier niet gebruikt om de resultaten en inzichten van deze historici te kleineren. Wel is het zo dat bronverwijzing – noodzakelijk voor de wetenschappelijke eis van replicatie van resultaten – niet altijd optimaal is. Gepoogd is om dat hier in de bijlagen met name voor de door hen gepubliceerde reglementen te ondervangen en zo een bijdrage aan het werk van deze inspirerende mensen te leveren zowel als aan dat van Tine de Moor te leveren. De eerste twee kaarten zijn ontleend aan het werk van de Amelandse historici.

¹ Een recente publicatie van (onder andere) Tine de Moor over Nederlandse marken: Forsman, A., De Moor, T., van Weeren, R., Farjam, M., Dehkordi M. and Ghorbani A. et al. (2021) ‘Comparisons of historical Dutch commons inform about the long-term dynamics of social-ecological systems’. *PLoS ONE* 16(8): <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0256803>

² Bij de beschrijving van de marken is mede rekening gehouden met het format hiervoor zoals aanwezig op [Commons – The Netherlands and Belgium - Social Enterprises and Institutions for Collective Action](#) geraadpleegd 19 04 2026

³ Knibbe, M. (202?). *Lytse transhumances. Agrarisch gebruik en beheer van de buitendijkse landen van Noord-Friesland en Ameland tussen 1750 en 1930*, in bewerking.

Kaart 1. Ameland anno 1731 volgens de Pieter de la Rive kaart. Van west naar oost zien we de dorpen Hollum, Ballum, Nes en Buren. Anders dan op Terschelling lagen de boerderijen niet verspreid over het eiland maar in de dorpen en was er geen algemene waddendijk. Wel waren er dijken rondom de hooilanden, die niet enkel de zee maar ook het vee erbuiten moesten houden. De hooilanden werden individueel gebruikt voor hooivinning maar waren, na de openstelling voor de 'Vrijgang' tussen ruwweg 1 september en 1 december, net als de rest van het eiland (behalve de dorpen) opengesteld als graasgebied voor alle vee. Vrijgang ('Gemeenweide', 'Oerol') tijdens een deel van het jaar was kenmerkend voor veel marke-gebieden in Europa. Benoorden de (wegen tussen de) dorpen lagen duinen, duinvalleien en strandvlaktes, ten zuiden ervan de 'grie' oftewel kwelder. Minder duidelijk te zien zijn de tot ver in de 20^e eeuw vrijwel uitsluitend voor zelfvoorziening gebruikte akkerbouwperceeltjes aan de noordkant van de dorpen. De kustafslag onder Ballum is al zichtbaar. Niet veel later zou deze afslag de Ballumers dwingen hun hooigebied deels naar het noorden te verleggen. Pas in de negentiende eeuw slaagde de overheid erin de afslag (tot 13 meter per jaar!) tot staan te brengen. Het gebied met, op de kaart, lage duintjes ten noordwesten van de hooilanden van Hollum lijkt, bij vergelijking met een kaart van 1655, landbouwgebied te zijn dat is overstoven met stuifzand.

Bron: <https://beeldbank.amelanders.com/picture.php?/7753/search/psk-20250514-D4S7BZe54S>

Geraadpleegd op 29 mei 2025

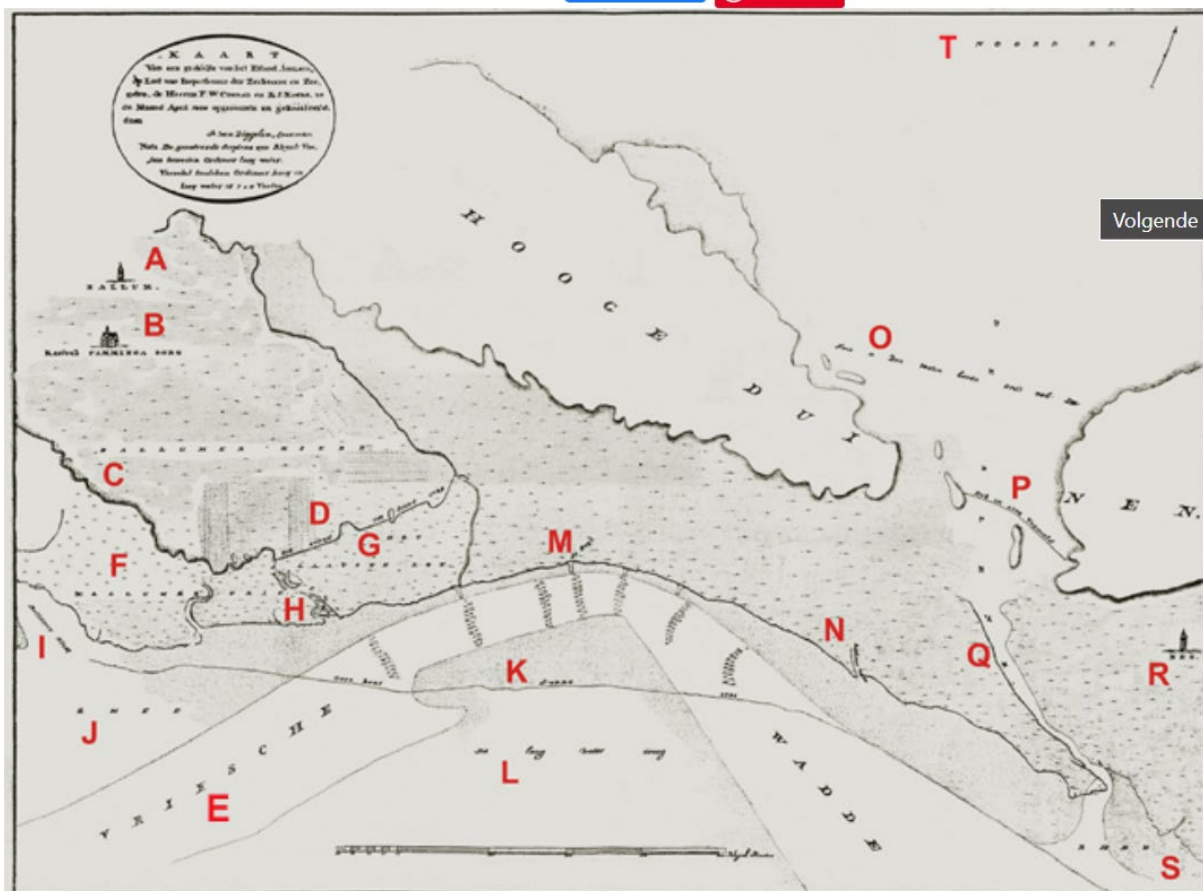
2 De afkalving van 'de grie' van Hollum en Ballum na 1731

Terwijl buureiland Terschelling verspreide bebouwing kende en boerderijen die vaak tussen de weilanden lagen, lagen de Amelander woningen, en ook de boerderijen, in op wat hogere grond gelegen dorpen.⁴ En terwijl Terschelling al sinds ongeveer 1500 een algemene waddendijk kende werd deze op de westelijke helft van Ameland pas in de periode 1916-1926 aangelegd, de oostelijke helft is nooit ingedijkt. Met uitzondering van de achter tamelijk lage dijken gelegen hooilanden lag het hele eiland tot ver in de 20e eeuw voor eb en vloed. Tussen Ballum en Nes was er, tot 1847, zelfs een '*washover*'. Bij een hoge wintervloed spoelde het water van de strandvlakte via de geul 'De Slinke' dwars over het eiland van de Noordzee naar de Waddenzee (kaart 1). Dit moet elk jaar een aantal keren zijn voorgekomen. In 1847 werd, na eerdere mislukte pogingen, deze '*washover*' eindelijk succesvol afgedamd.

Bedreigender was nog dat iets westelijker en aan de zuidkant van het eiland de getijdegeul De Balg tegen het eiland aan schuurde. Dit soort geulen kunnen zes tot tien meter diep zijn. Dat betekent dat ze, als ze een kwelder bereiken, door de kleilaag van de kwelder heen snijden en het zand onder de klei en kustverdedigingswerken wegspoelen. De daarmee gepaard gaande afslag kan heel snel gaan. In de periode 1820-1840 was dit, volgens metingen van ingenieurs van Waterstaat, in het ergst getroffen stuk gemiddeld 13 meter per jaar (kaart 2).

⁴ Zie ook het kaartbeeld op www.hisgis.nl

Kaart 2. De ingenieurskaart uit 1806 brengt de afslag bij Ballum in beeld. Deze kaart laat ook de kustlijn anno 1731 zien zowel als een stuk van de oude miededijk, die nu in zee eindigde. Na 1806 zou er in noordoostelijke richting nog bijna 300 meter extra wegspoelen. De washover lag bij O en P en werd in 1847 afgedamd, waarna de kale strandvlakte daar begroeid raakte. Dit compenseerde het landverlies enigermate. De kriebeltjes in de uitspoelende bocht zijn vermoedelijk strekdammetjes. Bij G staat 'het laatste lot'. Een lot was een deel van de miede, waarbij de hooioogst georganiseerd per lot ging. Dit moet het deel van de voormalige miede zijn geweest dat het laatst gehooid werd (zodat het hooi over gehooide percelen kon worden vervoerd naar het dorp).

A Ballum B. Kasteel Camminga Borg C. Ballummer Mieden D. Dyk gelegd omtrend 1785 E. Vriese wadden F Ballumer griet, G. Het laatste lot H. Resten oude Dyk I. Ballummer sloot, J. Rhee, K. Oere kant 'd anno 1731 L. Met Laag water droog M. de Bogt N. Ballummer Vooren O. Twee à Drie voeten boven ord. vol Zee P. Dyk in 1756 Vernield Q. De Slenk R. Nes S. Rhee T. Noord zee.

Bron: Amelanders Beeldbank, <https://beeldbank.amelanders.com/picture.php?/7753/search/psk-20250514-D4S7BZe54S>

De afslag werd, uiteindelijk, tot staan gebracht. Dit gebeurde niet met een waddendijk. Deze zou door de diepte van de geul binnen de kortste keren zijn weggespoeld, zoals betrekkelijk recent in een vergelijkbare situatie zelfs met een deltadijk dreigde te gebeuren.⁵ Er werd, door de nationale

⁵ Zie Noordhoff, I. (2018). *Schaduwkust. Vier generaties berteekenen de rand van de Waddenzee*. Amsterdam: Atlas Contact.

overheid in 1847, dwars op het eiland en dwars door de acht meter diepe geul een 'stroomleidende dam' aangelegd, ver de Waddenzee in. Dit werkte. De afslag stopte. Ook versterkte de overheid de waddenoever met takken en puin.

Maar tot die tijd was, elk jaar, sprake van een aanzienlijke vermindering van het landbouwareaal. De hooilanden van Ballum moesten daarom al in de achttiende eeuw naar binnen toe worden verlegd. Echter, dit was een praktische oplossing voor een deelprobleem. Het grotere probleem was dat het landbouwareaal kleiner werd – terwijl de rechten van de markegenoten niet verminderden. Althans, niet automatisch.

Een idee uit de literatuur over marken is dat de samenwerking en zelfsturing die kenmerkend is voor marken, als er aan een aantal voorwaarden wordt voldaan, tot een duurzaam gebruik van natuurlijke hulpbronnen kan leiden. Dat vele marken, zoals ook die op Ameland, vele eeuwen hebben bestaan is hier al een sterk argument voor. Maar bij Ballum werd dit samenwerken door het grondverlies sterk onder druk gezet. Het was voor de marke absoluut niet mogelijk zelf tegen het geologische geweld op te treden. Maar hoe ging men er dan mee om? We zullen deze vraag proberen te beantwoorden, met name op basis van de reglementen en bijbehorende documenten. Dit leidt tot de volgende vraagstelling (iets specifieker dan boven):

Geven de reglementen van de Amelandse marken in combinatie met andere relevante documenten met betrekking tot regelgeving over grondgebruik op Ameland aan dat de marken van Ballum veranderingen aanbracht in de exploitatie van en rechten op het gemeenschappelijk areaal toen dit, door de afkalving van het eiland, snel kleiner werd? En zo ja, waar bestonden deze veranderingen uit? En waren ze succesvol?

Het corpus van reglementen betreft in deze publicatie eerder gepubliceerde markereglementen van de marken op Ameland (inclusief de 'grasgenoten' van Nes), zie bijlage 1. Het corpus van andere relevante documenten betreft archiefstukken. Een aantal hiervan zijn in bijlagen getranscribeerd. In verband met de beleidsdoelstelling van dit stuk wordt in de bijlage ook verwezen naar archiefvindplaatsen/publicaties van de reglementen van opvolgers van de marken zoals de waterschappen en BV 'de Vennoot'.

3 De Amelandse marken

Om de vraagstelling te kunnen beantwoorden moeten we eerst iets meer weten over de Amelandse marken. Waarom bestonden ze, hoeveel waren er, hoe groot waren ze, waar lagen ze en hoe waren ze georganiseerd?

Ameland werd in onze periode gekenmerkt door kleinschalige, sterk op zelfvoorziening gerichte landbouw die – met uitzondering van de door de marken aangestelde veehouders – zo goed als niet van betaalde landarbeid gebruik maakte. Om te overleven moest men samenwerken. Gezamenlijk moesten de dijken rondom de hooilanden worden onderhouden. En de griet, het buitendijkse grasland, werd ook gezamenlijk gebruikt, hoewel de een daar meer rechten ('achtendelen') op had dan de ander. Dit samenwerken gebeurde in marken (op Ameland vaak ook boerenstand genoemd), die binnen grenzen democratische en zelfsturende instituties waren.

We weten niet wanneer de Amelandse marken zijn opgericht of ontstonden. Het moet in ieder geval vóór 1400 zijn geweest. Maar we weten er weinig over. Het eerste reglement dat we

kennen – enkel voor Hollum – dateert pas uit 1633. Pas vanaf dat jaar weten we meer over de werking ervan.

We weten wel wanneer, en waarom, de marken van Hollum en Ballum ten einde kwamen.⁶ In 1896 werden de Amelander marken door de Leeuwarder rechter opgeheven. Dit was niet de inzet van het geding tussen de marke van Ballum en de marke Hollum. Inzet van het geding was scheiding van de gezamenlijk gebruikte grie tussen de marken. De rechter was op basis van uitgebreid onderzoek van mening dat de grie gemeenschappelijk bezit was van de beide marken, die dus, in zijn visie, één marke waren met twee besturen. Een belangrijk bewijsstuk was een rekening uit 1846, vijftig jaar eerder, waaruit bleek dat de opbrengst van zoden gestoken uit de gezamenlijk gebruikte grie die verkocht waren aan de overheid vanwege de aanleg van de stroomleidende dam verdeeld was over beide marken. Op basis van de markenwet van 1886 interpreteerde hij daarom het scheidingsverzoek als een verdelingsverzoek en hief de marken op met als opdracht om de grond te verdelen over de markegenoten. Juridisch gebeurde dit, tamelijk snel. Praktisch nog even niet. De marken bleven geruime tijd ‘gewoon’ functioneren, zoals ook uit de boekhoudingen blijkt (voor vindplaatsen van de boekhoudingen zie bijlage 1). Het einde van de marken van Hollum en Ballum was dus geen beslissing of zelfs maar verzoek van de markegenoten ...

Ook was de opheffing van deze twee marken niet het einde van marken en marke-achtige organisaties op Ameland. Nog in 1910, veertien jaar na de officiële opheffing, wist de marke van Hollum 68 mensen op te mobiliseren om aan de dijken rondom de hooilanden te werken, zonder betaling (hoewel er wel sigaren, koek en jenever op de afrekening stonden). Zelfs tijdens de veetelling van 1921 werd, in de marge van de desbetreffende documenten, nog aangegeven dat één van de dekstieren op Ameland was aangekocht door de ‘boerenstand van Hollum’ die formeel al 25 jaar niet meer bestond.

Wanneer we waterschappen, die net als marken democratische structuren kenden en binnen de wettelijke regels zelfsturend waren, als een soort marken zien dan werd, en wordt, de landbouw op Ameland nog steeds deels gekenmerkt door marke-achtige structuren. Men was zich hier bewust van. De ‘grasgenoten’ van Nes, dat anders dan Hollum, Ballum en Buren geen werkelijke marke kende, stelden in 1893 een petitie op om een waterschap voor hun gebied op te richten. Eén van de opgegeven redenen was dat het collectieve onderhoud van publieke structuren, zoals de dijken rondom de hooilanden, in Nes minder goed geregeld was dan bij de marken, een waterschap zou dat kunnen ondervangen. Pas na de aanleg van de waddendijk zouden de marken van Ameland als functionerende organisaties verdwijnen, mede omdat de waterschappen op zelfsturende wijze een deel van de taken overnamen en deze combineerden met nieuwe publieke functies, zoals het aanleggen van landbouwwegen en, vooral, de aanleg van de waddendijk.

⁶ In Nes was geen formele marke maar waren er wel ‘grasgenoten’ die ook reglementen hadden en samenwerkten. Het is niet zeker of hier ooit een marke is geweest. In ieder geval heeft de adel hier veel land, verdeeld in heel veel perceeltjes, in bezit gehad (mogelijk overgenomen van een klooster). In 1690 waren de opbrengsten hiervan ongeveer fl. 1.700,- (Tresoar 326 366 folio 120-168). Dit land moet ergens in de achttiende eeuw (na 1709) zijn verkocht aan de gebruikers en andere Amelanders. Verder waren er 126,5 grazingen (graasrechten op de grie). Deze waren in particulier bezit.

En zijn de marken wel verdwenen? De 440 hectaren van het onbedijkte kweldergebied Nieuwlands Reid aan de oostkant van het eiland zijn eigendom van de in 1921 opgerichte NV 'De Vennoot' die later werd omgevormd tot een BV om de verhandelbaarheid van de aandelen te beperken. De BV pacht in hetzelfde gebied nog 120 hectare land van domeinen, wat 560 hectare oplevert. De BV heeft ook 560 niet verhandelbare aandelen. Elk aandeel geeft recht op het laten grazen van twee schapen met lammeren, een vaars of een halve koe of paard.

Wie eertijds lid was van de marken had één of meer achtendelen in bezit. Eén achtendeel gaf (met vooral bij schapen wat historische variatie) het recht op het laten grazen van vier schapen, twee vaarsen of een koe of paard op de gemeenschappelijke weide. Daarnaast gaf een achtendeel recht op het winnen van hooi voor een vergelijkbare hoeveelheid dieren. Het lijkt, behalve het hooi, heel sterk op de BV 'De Vennoot'. Deze is een directe afstammeling van de eertijdse marken. Kennelijk waren dit effectieve organisaties voor het gebruik van hooilanden en buitendijks land op een eiland zoals Ameland, waar anders dan bij Terschelling en Noord-Friesland geen structurele aanslibbing optreedt.

De vraag is dan hoe de marken dit beheer organiseerden. De marken stelden letterlijk paal en perk (of, om de taal van de boekhouding te gebruiken ('kakebeen en stek') aan het gebruik van het landbouwareaal van Ameland.⁷ Dat deden ze niet alleen. Op Ameland was sprake van vier bestuurseenheden die niet zozeer hiërarchisch waren maar nevensgeschikt: de marken, de dorpen, de kerken en, tot 1795, de adel die daarna werd opgevolgd door de Nederlandse overheid en domeinen. De marken beheerden en regelden het gebruik van en de toegang tot de mieden (omdijkte hooilanden), de grieten en de duinvalleien. Soms waren ze verantwoordelijk voor de wat grotere wegen in de dorpen. Strikt genomen lag deze verantwoordelijkheid bij het dorp. Maar vermoedelijk waren het vooral de boerenwagens die schade aan de wegen aanbrachten, reden waarom het onderhoud bij de marken werd gelegd. Wie verantwoordelijk was voor het beheer van de duinen was niet altijd helemaal duidelijk.

Eén van de manieren waarop de toegang tot het landbouwgebied werd geregeld waren de 'achtendelen'. Dit waren achtste delen van een soort oorspronkelijke boerderijen (mogelijk vooral administratieve eenheden van belang voor belastingheffing). Postma toont in een belangrijk artikel aan dat het eerst combinaties van akkerland, weiland en hooiland waren.⁸ In de voor ons relevante periode waren het echter rechten op het gebruik van hooi- en graasland, waarbij één achtendeel recht gaf op het laten grazen van één koe, één paard, twee jonge runderen of vier schapen.⁹ Het akkerland was er los van geraakt.¹⁰ Het aantal achtendelen was vastgesteld op 576 in Hollum zowel als Ballum en 126,5 in Nes. Daarnaast huurden de inwoners van Nes 'van oudsher' een aantal grazingen op het Schorum. Dit was het meest westelijke deel van de gezamenlijke gebruikte griet van Hollum en Ballum. Deze huur werd aan Ballum betaald. Ook mochten de Nessers 88 grazingen in Buren huren. Elk achtendeel in Hollum en Ballum gaf recht

⁷ Er is een tijd geweest dat het destijds bijzonder kale landschap van Ameland en andere waddeneilanden werd gestructureerd met walviskakebenen.

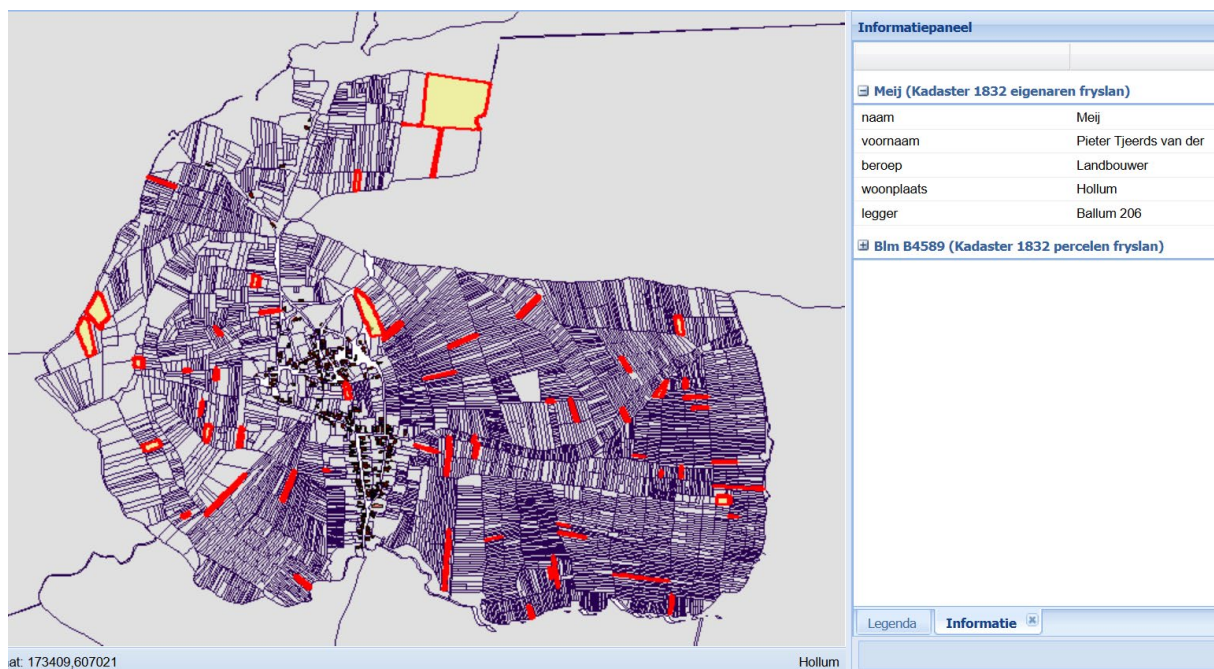
⁸ Postma, O. (2010 [1954]) 'Over de hoeveworming in de Friese zuidwestelijke kuststreek en op Ameland' in: Breuker, Ph. (ed.) *Veld, huis en bedrijf. Landbouwhistorische opstellen* (Verloren, Hilversum) 363-386

⁹ Er waren ook achtendelen akkerland ('terpland'), die echter qua oppervlakte veel kleiner waren dan achtendelen hooiland.

¹⁰ Eén achtendeel akkerland was in oppervlakte ongeveer 1/4 van een achtendeel hooiland.

op een aantal percelen in de hooilanden, die, opmerkelijk, samen telkens vrijwel precies 0,3 hectare waren.

Kaart 3. Het land van Pieter Tjeerds van der Meij in 1832 in de hooilanden van Hollum. De versnippering van het landbezit over de hooilanden is geen toeval. De achtendelen die toegang gaven tot deze hooilanden waren in verschillende delen gesplitst die in verschillende stukken ('eggen') van het hooiland lagen om te compenseren voor kwaliteitsverschillen van de grond. Nadeel hiervan is dat wanneer 576 achtendelen in 6 tot 8 percelen worden gesplitst er een bijzonder grote hoeveelheid percelen ontstaat.

Bron: www.hisgis.nl

De gekozen 'regters' of opzichters van de marke moesten elk jaar nagaan hoeveel grootvee-eenheden de eigenaren van de achtendelen elk jaar wilde laten grazen. Ze moesten daarvoor, ter tegemoetkoming van de kosten, een vergoeding betalen die dramatisch veel lager was dan de huur van een buitendijkse grazing in Noord-Friesland. In Hollum werden er, volgens de boekhouding, vaak wat meer grazingen verhuurd dan er achtendelen waren. Maar er waren ook jaren waarin er minder vee werd beslagen dan er achtendelen waren, zoals in de periode 1815-1828.

Na 1825 had dit te maken met de gevolgen van de heftige overstroming van dat jaar. In de periode tussen 1815 en 1825 lijkt het enkel te verklaren doordat de periode vanaf ongeveer 1790 voor Ameland een bijzonder slechte tijd was, gekenmerkt door neergang van scheepvaart en visserij en een sterke ontvolking. Na 1828 werden er in Hollum meestal wel meer grootvee-eenheden ingeschaard dan er achtendelen waren, soms zelfs aanzienlijk meer. Gedurende de negentiende eeuw was echter, na ruwweg 1830, geen sprake meer van een trendmatige afname of toename van de hoeveelheid vee.

Dat er meer dieren konden worden beslagen dan er achtendelen waren geeft aan dat het aantal achtendelen voor de 'afspoeling' van het eiland dusdanig was dat er ook in minder goede jaren voldoende veevoeding was. Door de afslag van de grie onder Ballum werd dit anders. In hetzelfde jaar, 1828, dat de veestapel in Hollum hersteld was zien we dan ook een verzoek van de Ballumers om, vanwege de afslag, de Hollumer veestapel te beperken. Waarop de Hollumers reageerden door te stellen dat, door de afslag, de Ballumer achtendelen kleiner waren geworden en dat ze het daarmee maar te doen hadden.¹¹ Uiteindelijk werd het conflict pas in 1843 opgelost middels een soort rijdende rechter uitspraak (waar beide partijen zich, om advocatenkosten uit te sparen, dus aan gecommitteerd hadden) van de gouverneur-generaal van Friesland. Deze uitspraak beperkte het aantal Ballumer schapen tot 200 (één per drie achtendelen plus acht ter afronding voor kleine boeren) die op het oostelijk gedeelte moesten blijven. Wel werd de staltijd voor het vee verkort, zodat dit ruwweg een week langer op de grie konden blijven grazen.

De toegang tot de miede en de graaslanden zowel als het dagelijks beheer ervan was deels gebaseerd op reglementen. Deze werden aangevuld met lijsten van gebruikers van percelen waarbij het gebruik van specifieke percelen een verplichting tot onderhoud van specifieke onderdelen van de dijken en de watergangen met zich meebracht. Voor een ander deel waren er routines en niet op papier gezette procedures. Het is lastig daar inzicht in te krijgen. Zo weten we dat de Hollumer kermis en de daaraan gekoppelde veemarkt plaats vond één dag na het begin van de Vrijgang. Maar we hebben geen idee hoe dat bekend gemaakt werd of werd georganiseerd. In de volgende paragraaf worden deze reglementen in meer detail besproken. Bedacht moet worden dat deze maar een deel van de gevolgde werkwijzen laten zien.

4 De reglementen

Bij de bespreking volgen we een indeling uit het hierboven geciteerde werk van Forsman e.a. Deze wordt door hen gebruikt voor een indeling van reglementen van negen Nederlandse marken, acht uit Overijssel en één uit het Gooi. Er wordt ingegaan op dieren, grenzen, huizen, infrastructuur, ondergrondse hulpbronnen, de bovengrond, de vegetatie en 'overig'. In het geval Ameland laten we ondergrondse hulpbronnen achterwege. De indeling is onderdeel van een uitgebreidere indeling, waarin ook sancties en bureaucratische regels genoemd worden.

Forsman e.a. gebruiken deze voor een statistische analyse. Hier zal *close reading* worden toegepast, de sancties en de bureaucratische regels blijven buiten beschouwing.¹² Bij verwijzing naar een reglement wordt op basis van de gegevens in bijlage 1 eerst de plaats, daarna het jaartal van het reglement en vervolgens het artikel genoemd, bijvoorbeeld (Hollum 1633 1).

Dieren

Grootvee. Het belangrijkste dier dat werd gehouden, was de koe. De Amelanders landbouw was heel kleinschalig, veel huishoudens hielden maar één of enkele melkkoeien. Nog in 1921 waren er, volgens de veetelling, maar drie boeren die 10 of meer melkkoeien hadden. De veehouderij

¹¹ Tresoor 11 Provinciaal bestuur 1813-1922 no. 9364

¹² Er is in het kader van dit artikel wel een bestand opgesteld waarin de artikelen van verschillende Amelanders reglementen op basis van de indeling bureaucratie/hulpbronnen/sancties enkelvoudig zijn gecodeerd. Elke artikel heeft dus maar één indeling toegekend gekregen terwijl ze soms eigenlijk in twee zouden kunnen vallen.

werd, via de reglementen, gebreideld via de achtendelen die toegang tot wei- en hooiland gaven. In het najaar vond er, tijdens Hollumer kermis, een veemarkt plaats, één dag nadat de Vrijgang inging. Op die dag werden er, voor zover de gegevens strekken, rond de honderd koeien en enkele tientallen paarden verkocht, uiteindelijk naar het vasteland. Bedenk dat er iets meer dan 200 kleine bedrijven waren op het eiland. Ook gedurende de rest van het jaar vond af en toe handel plaats terwijl er een, kleinere, veemarkt was in Buren. In de winter was, nog los van de slacht voor eigen gebruik, de hoeveelheid vee dus aanzienlijk kleiner dan in de zomer.

In de reglementen komen we regels tegen die de overlast van grootvee moeten beperken. Soms indirect (telkens en telkens weer wordt gesteld dat de hekken die bij de dorpen staan 's nachts gesloten moeten worden). Maar ook direct: koeien moesten 'gehoffend' worden. Met een touw om hun benen werd hun loopvermogen beperkt. Voor paarden vinden we geen specifieke regels in de reglementen. Melkkoeien moesten twee keer per dag heen en weer naar de boerderijen. Het ging hier in totaal om grote aantallen! Van Nes weten we dat de koeien gedurende de dag, begeleid door jonge jongens, een soort ommegang langs verschillende graasgebieden maakten. Aan het eind van de negentiende eeuw, toen de oostkant van het eiland weer begroeid raakte, verhuisde het jongvee in de loop van de zomer naar het oosten.

*Afbeelding 1. Koeien steken in de zomer van 2025 de in 1847 afgedamde Slinke op Ameland over. Voor die tijd was dit een 'washover' die bij zeer (maar niet eens extreem) hoog water het eiland in twee stukken verdeelde. Na de afdamming raakte de strandvlakte begroeid, tegenwoordig groeien er, dankzij beheer dat het weidekarakter in stand houdt, planten als wollegras (*Eriophorum angustifolium*) en welriekende nachtorchis (*Platanthera bifolia*). Deze geulen vormden vaak afbakeningen tussen de graasgebieden van de verschillende dorpen. 'Scheidingshoeders' moesten als koeien op zoek waren*

naar buurmans gras de koeien terugdrijven. In de praktijk waren dit vaak zonen van de mannen die formeel de scheidingshoeders waren. Het hoeden was aangenomen werk, dat 'bij gesloten briefjes' werd besteed. De 'hoofdhoeder', die ook verantwoordelijk was voor het naar de stieren brengen van tochtige koeien, was wel altijd een volwassen man. Als het weer het toeliet sliep de hoeder op de buitenweide. Los van de hoeders waren er op Ameland bijzonder weinig betaalde landarbeiders. Op de achtergrond de 'moldijk' die, sinds 1844, De Slinke afsluit van de Noordzee. Foto: auteur.

Na 1860 werden de plannen voor een dijk naar Ameland en het indijken van de Waddenzee onder Ameland concreter. De uitvoerder van dit plan was bang dat, vanwege overbegrazing van de duinen, Ameland een weinig betrouwbare plek was om dijken naar toe te leggen. Domeinen, dat na de verkoop van een aanzienlijke hoeveelheid grond in 1849 geen beambte meer op het eiland had, stelde daarom opnieuw een beambte aan. Vanaf deze tijd tot dat, uiteindelijk, in 1884 de 'rijksdraad' werd aangelegd (een prikkeldraadafscheiding tussen de duinen en de rest van het eiland) wordt er via de gemeente zware druk uitgeoefend om de koeien uit de duinen te houden. Dankzij de surveillance activiteiten van domeinen weten we dat er voor de rijksdraad werd aangelegd ook in de zomer groepen van tot tachtig koeien door de duinen struinden. De burgemeester sribbelde sterk en vaak met succes tegen – het geheel geeft af en toe zelfs het idee van een klucht. Zo had de beambte van domeinen grote moeite om via de inwoners uit te vinden van wie die koeien in de duinen nou eigenlijk waren, zodat hij de eigenaren kon bekeuren. Desgevraagd bleken de Amelanders opvallend onwetend. Maar uiteindelijk leidde dit, ondanks processen die ertoe leidden dat de overheid een aanzienlijke hoeveelheid land moest afstaan aan de Amelander marken, na 1884 toch tot een afname van graasmogelijkheden voor het vee.¹³

Schapen. Lange tijd en in ieder geval sinds 1695 mochten ook niet-eigenaren van achtendelen (of 'land', zoals het soms in de reglementen stond) schapen houden. Documenten hierover uit 1822 zijn te vinden in bijlage 2. Deze betreffen een briefwisseling over een verzoek van de Ballumers (die het meest te lijden hadden van de afslag bij de Ballumer bocht) om de schapenhouderij in te perken. Het verzoek gaat gepaard met een aantal samenvattingen van oudere eilandbrede regels over het houden van schapen. Een regel uit 1695 maximeert het aantal schapen op 8 maar geeft ook niet markegenoten het recht om 4 schapen te houden. De Ballumers wilden dit aanpassen. Ten eerste wil men dat huishoudens zonder achtendelen geen schapen meer mogen houden. Ten tweede stelt men dat de pachter van de voormalige slotplaats, D.D. Metz, veel meer schapen houdt dan de vijftig waar hij recht op heeft, dat moet ook afgelopen zijn. En ten derde stelt men dat eigenaren van achtendelen nog maar maximaal 6 schapen mogen houden. Verder werden er in Hollum van oudsher geen schapen gehouden, dit moet zo blijven.¹⁴

De poging van de Ballumers is op zijn best slechts ten dele gelukt. Voor Ballum lijkt het wel effect te hebben gehad. Hierboven hebben we al de uitspraak van de gouverneur-generaal van Friesland gezien, die impliciet niet markegenoten uitsloot van de schapenhouderij. En het

¹³ Tijdens het VLG voorjaars-symposium 2026 begreep ik dat marken, juridisch, 'sui generis' zijn. Dit is als ik het goed begrepen heb een rechtsvorm met bijbehorende eigendomsrechten die niet voortspuit uit overheids- of marktverhoudingen. Dit betekent dat bijvoorbeeld eigendomsrechten (onder andere erf- en verkooprecht maar in het geval van de marke ook stemrechten) niet kunnen worden herleid tot dan wel eigendomsrechten gebaseerd op economische transacties dan wel eigendomsrechten gebaseerd op overheidsregels. Een speculatief idee: het niet onderkennen hiervan leidde in 1896 tot de rechterlijke opheffing van de marken.

¹⁴ Dit blijkt inderdaad uit veetellingen en dergelijke, niet duidelijk is waar dit taboe op gebaseerd was.

houden van één schaap per drie achtendelen was nadelig voor de pachter van de slotplaats, die nu nog maar 33 in plaats van 50 schapen mocht houden. Maar in Nes (Nes 1838 36, 37, 38) wordt het aantal schapen op de landen van Nes (dat geen achtendelen kende) voor houders van koeien en paarden gebonden aan maximaal acht en aan degenen die geen grootvee hebben aan maximaal 4. In Buren (Buren 1821 37-40) wordt hetzelfde maxima gehanteerd maar gebonden aan 4 koeien, houders van 3 koeien mogen 6 schapen houden en houders van 2 of geen koeien 4.¹⁵ Het zijn in beide gevallen de aantallen die in de ordonnantie uit 1695 genoemd worden. Ballum moest dus vooral zelf minder schapen houden. In een verzoekschrift van Ballumer boeren uit 1843 (als reactie op de uitspraak van de gouverneur-generaal, men hield zich dus niet aan de spelregels) stellen ze dat hun schapen wegvluchten van de weide omdat vooral mensen van Hollum daar mest komen zoeken om die later als brandstof te gebruiken. Ze vragen daarom om formele toestemming om hun schapen toch westelijk te laten weiden. Dit werd niet toegekend, wel werden er palen neergezet om de afscheiding duidelijker te maken.¹⁶ Al met al zullen er wellicht vijftig tot zestig schapen minder hebben gegraasd dan eerder.

Ganzen, varkens, stieren, hengsten. Sommige dieren mochten enkel op het eigen erf gestald of gehokt worden. Dit betrof ganzen, varkens en stieren. Voor stieren was dit vastgelegd in de reglementen (o.a. Buren 1851, 21). Stieren werden door de marken aangeboden, bij de ene marke tegen een vergoeding per dekking, bij de andere tegen een algemene kostendeekkende bijdrage. In Buren (Buren 1821, 32)¹⁷ lezen we dat de marke van Buren jaarlijkse *‘een bekname entersprengbul’* moest huuren, *‘welke het daaraanvolgende jaar ook moet dienen; het tweede jaar zal dezelve opstal moeten worden vastgehouden tezamen dus twee sprengbullen onder de mient, een enter en een twenter’*. Het eerste jaar mocht deze kennelijk loslopen, het tweede jaar moest deze gestald worden. Dit laatste was niet enkel vanwege de kracht van (nog niet eens) volgroeide stieren. Uit de archieven van het Noorderleegs Buitenveld, aan de andere kant van de Waddenzee, weten we dat deze te zwaar waren om het jongvee te kunnen dekken.

Voor ganzen hebben we de beschikking over een ordonnantie uit 1569 van Peter van Camminga, destijds heer van het eiland. Deze ordonantie meldt dat er in Nes en Ballum in 1569 sprake was van:

‘t houden ende voortsetten van seer groote onbeborlicke mennichte van ganssen, die welcken groeten en onlijdelicken schaeden doen, niet alleen den gemenne graeslanden dan oock den saeditlanden ende vruchten van dien’.¹⁸

Men moest daarmee ophouden. Deze regel lijkt later gehandhaafd te zijn.

In Buren (Buren 1821, 34) vinden we:

‘Het wordt ten strengste verboden, om varkens te tuuren of los te laten lopen; dezelve zullen in een besloten en suffisant bok moeten gehouden worden, oock zal het aan niemand vrijstaan om gansen los te laten lopen, bij verbeurte in beide gevallen van een gulden vijftig cents, te bekeren als voren’.

Hengstenhouderij was, althans tot ruwweg 1750, een prerogatief van de adel. De hengsten werden gehouden op de slotplaats bij Ballum. Het aantal dekhengsten op het eiland was daarna

¹⁵ In Buren (Buren 1873) wordt het aantal schapen in burenen echter wel gemaximeerd op 6 per huishouding.

¹⁶ Tresoar 11, Provinciaal bestuur 1813-1922 no. 9364.

¹⁷ Straatsma, *Ameland*, 126-129

¹⁸ Tresoar verzameling van Handschriften afkomstig van de provinciale bibliotheek 347 1195 brief van 19 juli 1569.

bijzonder klein. Wel kende Ameland een tamelijk belangrijke paardenfokkerij en export. De paarden vielen onder de achtendelen maar niet onder de hoeder.

Konijnen. Eén van de belangrijkste exportproducten van het eiland waren konijnen of meer specifiek: konijnenvellen. De konijnenjacht of 'duinpacht' in de duinen werd verpacht in vier delen waarvan drie min of meer samenvielen met de dorpen Hollum, Ballum en Nes-Buren en de vierde de oostkant van het eiland betrof. Tot het begin van de negentiende eeuw gaven de meestal langjarige pachtcontracten aan dat de pachters, aan het einde van de pacht, de duinen 'wel voorzien van conijnen' moesten overgeven. Er is zelfs een melding dat de pachters de jacht een tijd staakten, om de konijnenstand weer op peil te krijgen. De konijnenjacht was dus duidelijk een beheersjacht. Waarbij – als de konijnenstand wat al te groot werd – er aanzienlijke overlast kon optreden met name bij dijken rondom de hooilanden, waar de konijnen gaten in gingen graven. Dat men zelfs dan de stand op peil wilde houden blijkt uit het volgende document, een antwoord op een vraag van de boeren om wat te doen aan de overlast:

*'ten versoeke van onse goede Ingesetenen deselve toestaan, om de Conijnen in der Buijten dijken, binnen de tijdt van twee maanden na publicatie deses, op alderhande manieren te ruineren... dat terstond begonnen wordt met het stoppen van de gaten... het onderhout van deeselve besteedt wert aan twe personen op dat het wilt volkomen mag worden geweert, E:dog opdat geen baatsugtige mensen sig van deeze onse permissie tot ons nadeel mogten bedienen met het wilt in onse duijnen met schieten of andersints te ruineren so verbieden wij wel ernstelijk met snaphanen binnendijk te gaan of bij Contraventie sullen al sulke de straffen bij ordonnantie gestatueert incurren'.*¹⁹

In de Franse tijd verandert dit. De overheid, in casu Domeinen, wilde, vermoedelijk om schade van de konijnen aan de duinen te beperken, van de konijnen af. De pacht wordt éénjarig en de pachtbedragen gaan fors omlaag. In 1827 wordt de duinpacht zelfs afgeschaft.²⁰ Daarna komen we geen berichten meer tegen over overlast van konijnen. Wellicht dat stroperij de konijnenstand in toom hield. De veel lagere opbrengsten van de duinpacht geven aan dat de konijnenstand in ieder geval een tijd lang fors lager geweest moet zijn dan voor de Franse tijd en dat de stand niet op peil werd gehouden.

Grenzen

We moeten onderscheid maken tussen grenzen binnen de marken en grenzen tussen de marken. De achttiende en negentiende eeuwse reglementen noemen duidelijk de grenzen die de marken van elkaar afbakenen. Dit lijkt niet problematisch te zijn geweest. Onderdeel van deze grenzen was dat er, tegen een veel lager bedrag dan de gewone veehoeder, in Nes en Buren speciale scheidinghoeders werden aangesteld om overlopen van het vee tegen te gaan of te corrigeren. In Nes (Nes 1838, 27) vinden we verder dat producten van belendende marken niet over hun land mochten gaan: *'Niemand zal met hooi of granen uit de Buren Hiemen, Nieuwland of Zwartwolde, door de Nessumer Miede mogen rijden, bij verbeurte als voren'*. Juridisch interessant hieraan is dat de grasgenoten uit Nes kennelijk niet-grasgenoten boetes konden opleggen.

Wel was er een probleem met de gezamenlijke griet van Hollum en Ballum. Deze werd gezamenlijk gebruikt, wat werd gehandhaafd door de overheid. Terwijl de adellijke overheid

¹⁹ Gemeentearchief Ameland 1806-1845 verzameling ordonnanties no 17.

²⁰ Houwink, J. (1899). *De staatkundige en rechtsgeschiedenis van Ameland tot deze eeuw*. Leiden. pp. 138-139

sancties op vee van Nes dan wel Buren dat op land van Buren dan wel Nes liep accepteerde, stelde deze overheid juist een opmerkelijk hoge boete van 25 Friese ridders in wanneer Ballumers vee uit Hollum weerden en andersom (bijlage 3).²¹ De situatie op deze griet was overigens complex. Zo verhuurden zoals gezegd de Ballumers een deel ervan aan de Nessers. In de boekhouding van de grasgenoten van Nes wordt duidelijk dat ze dit land zelf weer wilden gaan gebruiken: *‘Verder heeft de boekhouder aangetoond, dat vanaf 1830 tot en met 1835 bij den Heer Jan Scheltema te Nes is opgenomen de som van 650,105 , tot goedmaking der kosten van een gevoerde procedure tegen de opziëners van Ballum voor een stuk land, genaamd de Schorum’*.²² Dit had ongetwijfeld te maken met de afslag bij de Ballumer bocht. Het proces moet zijn verloren door de Ballumers, omdat de Nesser boekhouding laat zien dat deze het bleven huren.

Bodemgebruik

Zoden

In Buren (Buren 1821 art. 35) lezen we:

‘Niemand zal buitendijks eenige zoden mogen steken en gebruiken, dan voor en tot de daarvoor bestemde dijken in art. 12 vermeld. Tot het opmaken van een waterput of een viering²³ voor een huis zullen evenwel zoden van daar kunnen worden gestoken en gebruikt, dog tot geen groter getal, als de noodzakelijkheid zal vereischen, bij verbeurte als in art. 12.’

Zoden, te onderscheiden in kleizoden uit de griet, zandige zoden uit de miede, zoden uit de duinvalleien en heidezoden, waren een belangrijk bouw materiaal. De dijken rond de hooilanden en de wandbekleding van putten werden van kleizoden uit de griet gemaakt. De vloeren van schuren en de lagere dijkes in de miede van werden van zoden uit de miede of de duinvalleien gemaakt. En op de nok van de daken lagen (zoals dat bij rieten daken in Sleeswijk-Holstein en veel van de Duitse en Deense waddeneilanden nog steeds het geval is) van heideplaggen of toeren. Op een eiland waar vrijwel geen bomen waren, waren zoden een gezocht bouw materiaal.²⁴

In het reglement van 1633 wordt zoals Straatsma opmerkt het steken van zoden niet genoemd. In de reglementen van 1717 en later wordt het steken van zoden zorgvuldig geregeld. Zoden steken in de griet mag niet, tenzij de rechters toestemming geven. En zelfs dan mag het, zeker wat betreft de grietzoden, enkel voor specifieke doelen. Hier werd, gezien conflicten hierover, ook de hand aan gehouden. Belangrijk is dat bij een van deze conflicten in Hollum, aan het eind van de achttiende eeuw, de uiteindelijke uitspraak van een rechter in Den Haag komt, en niet van de adel op het eiland. Deze loste problemen tussen de marken op. Maar kennelijk bemoeiden de adel zich niet met problemen binnen de marke. In het reglement (Ballum 1821) lijkt het of zodensteken in de duinvalleien vrij is. In Buren (Buren 1873) wordt geregeld dat zodensteken in de griet enkel is toegestaan voor de buitendijken terwijl de zoden voor de

²¹ Vermoedelijk de kleine friese rijder van fl. 3,00.

²² Tresoar 90-01 8 Gemene weide van nes en de Leyen op Ameland ‘Administratieboek van de verdeelde mark `de gemeene weide van nes en de Leyen op Ameland`.

²³ ‘Viering’, ook wel geschreven als tiering, is onduidelijk. Het kan een vuurplaats zijn.

²⁴ In Firdgum in het noorden van Friesland is in 2012 een plaggenwoning gereconstrueerd. De interne structuur is van hout, de wanden zijn van klei-plaggen. In eerste instantie had men daar ook heideplaggen op de nok gelegd. Hierdoor kwam echter te veel water in de muren. De nok is nu, naar IJslands voorbeeld, van riet.

binnendijken uit de duinvalleien moeten worden gestoken. Griezoden mochten niet te dicht bij de dijk worden gestoken, het ging duidelijk niet enkel om de grondvruchtbaarheid maar ook om de duurzaamheid van het terrein.

Straatsma merkt op dat de eerste reglementen, uit 1633, het zodesteken nog niet noemen. Het is mogelijk, juist gezien het belang van deze regels in alle reglementen van 1717 en later, dat dit aangeeft dat in 1633 het zodesteken een minder groot probleem was. Speciek voor Hollum en Ballum was dat uit hun grie in 1846 aanzienlijke hoeveelheden zoden werden gestoken voor de stroomleidende dam (te zien op de militaire kaart uit die periode).

Mest en grondverbetering

Een reactie van de Ballumers op de afslag aan de zuidkant had kunnen zijn om zich meer op de akkerbouw op de wat hogere gronden te richten. Daarvoor was mest nodig. Opmerkelijk is zelfs, dat er ondanks de opkomst van de op zandgronden mest-intensieve teelt van aardappelen er nauwelijks tot geen regels waren met betrekking tot mest in relatie tot grondvruchtbaarheid. In vrijwel alle andere zandstreken van Nederland (de Amelandse akkerbouw werd vooral bedreven op zandgrond) was mest een zeer begeerd product. Dit lijkt op Ameland minder het geval te zijn geweest. Regels waren er. In Hollum (Hollum 1717, 36) is te vinden dat land in de miede pas na Hollumer kermis (dus bij het ingaan van de Vrijgang) bemest mocht worden. Maar dit had te maken met de wens geen wagens door het groeiende nagras te laten rijden, niet met grondvruchtbaarheid.

Ook werd een groot deel van de droge mest, zoals ook op andere Waddeneilanden en tot ver in de twintigste eeuw, verzameld als brandstof. Dit gebeurde lange tijd 'om niet'. Iedereen mocht dit doen, huizen waren aan deze brandstof aangepast. Pas in de jaren tachtig van de negentiende eeuw komen we in de boekhouding van met name de marke Buren betalingen hiervoor tegen. Deze lopen door tot in de jaren twintig van de 20^e eeuw. We komen rond 1900 ook meldingen tegen dat, door niet-veehouders (!), natte mest voor de aardappelen werd opgezameld op de grie. Mest aldaar was kennelijk een vrij goed. Dat had zijn redenen. Een hoge vloed kon alle mest wegspoelen. En de overvloedingen droegen bij aan de vruchtbaarheid van de grie, zodat mest minder nodig was. Desondanks had men de mest kunnen opzamelen, of een vergoeding kunnen vragen voor het verzamelen ervan.²⁵

Problematisch is het duingebied, te verdelen in zeekerende duinen en overige duinen. Het grote probleem was niet de zeewerende functie maar het stuiven ervan. De duinen werden geëxploiteerd voor de konijnenjacht. In de contracten hiervoor staat dat konijnenholen in de duinen niet uitgegraven mochten worden. Andere vormen van gebruik waren het grootschalig verzamelen van eieren en het verzamelen van slijt en rijs (twijgen en takken) en helm. Helm werd lange tijd als dakbedekking gebruikt, maar werd ook gebruikt om roep, een minderwaardig soort touw en exportproduct van het eiland, van te draaien. In de zomer maar vooral tijdens het eind van de Vrijgang, wanneer er op de grie en in de duinvalleien minder gras te vinden was, graasde er ook grootvee in de duinen. In zijn totaliteit was deze exploitatie dusdanig dat stuifzand een

²⁵ Na de indijking wilde men er bemestingsproefvelden aanleggen. Maar men had moeite om perceeltjes van een paar are te vinden die voldoende vlak en regelmatig waren om dit te doen

regelmatig terugkerend probleem was, dat rond het midden van de negentiende eeuw erger lijkt te zijn geworden. Er zijn meldingen van gebruik van wier om het stuiven op individuele percelen tegen te gaan.

In de regels van 1717 wordt expliciet gesteld dat de markegenoten, ondanks dat de konijnenjacht privaat verpacht werd, verantwoordelijk waren voor onderhoud om het stuiven tegen te gaan, het planten van helm en het gebruiken van het materiaal van oude daken van helm op stuivende plekken. In de contracten van de duinmeijers (de pachters van de konijnenjacht) staan vergelijkbare clausules. In de negentiende eeuwse markereglementen vinden we deze bepalingen niet meer. Wel weten we dat er in de Franse tijd helm geplant werd en dat er (honderden jaren nadat dit al in de kop van Noord-Holland gebeurde) stuifdijken werden aangelegd door de centrale overheid. Na de Franse tijd deed de overheid enkele decennia een stap terug. Door een combinatie van oorzaken zou domeinen – dat na het verkopen van land in 1849 zelfs geen vertegenwoordiger meer op het eiland had – weer actiever ingrijpen, culminerend in het aanleggen van de rijksdraad na 1884 en bebossing van delen van het eiland. Voor ons is hier van belang dat na het aanleggen van deze draad (een prikkeldraadafscheiding van tussen de rijksduinen en de rest van het eiland) bleek dat de duinen tamelijk snel begroeid raakten. Waarmee aan het eeuwenoude probleem van het stuifzand grotendeels een eind kwam. Stuifzand was overigens ook in Brabant, de Veluwe en Oost-Nederland een probleem.

Alles wijst voor de duinen op overexploitatie (rundvee, paarden, konijnen, slijt, rijs, helm, zoden uit de valleien). Het ontbreekt niet aan achttiende eeuwse ordonnances die als doel hebben dit te breidelen. Met weinig succes. Vanaf de jaren veertig van de negentiende eeuw nam de centrale overheid de aanplant van helm op de westkant van het eiland ter hand. Er zijn gegevens die erop duiden dat men om aan geschikte helm te komen, steeds verder naar het oosten moest. Het aanplanten van helm kan in combinatie met de afname van de konijnenstand, omdat er daardoor wellicht meer hogere vegetatie beschikbaar was, het grazen van grootvee in de duinen mogelijk zelfs gestimuleerd hebben. Maar actief onderhoud had pas succes toen, na 1884, het grootvee uit de duinen werd gehouden. Het probleem was overbegrazing, zelfs toen het aantal konijnen werd gededimeerd.

Er zijn verder *geen* voorschriften voor wat voor grondverbetering dan ook in de griet of de duinvalleien. De negentiende eeuwse landbouwkundigen waren ook, zonder uitzondering, bijzonder negatief over de landbouwkundige situatie van de griet. Ook de boekhoudkundige informatie vermelden enkel uitgaven voor een bruggetje of een hek hier en daar. Gods water liep over Gods kwelder. Ter verdediging van de Amelanders: de negentiende eeuwse landbouwkundigen keken vooral naar de opbrengst van gras. Echter, droge koemest die als brandstof gebruikt werd was ook een eindproduct.²⁶ De totale productiviteit van het graasgebied moet ook tegen die achtergrond worden gezien.

Huizen

De enige aspecten van woningen dat genoemd wordt zijn de putten, die met kleizoden mogen worden bekleed en het onduidelijke viering/tiering.

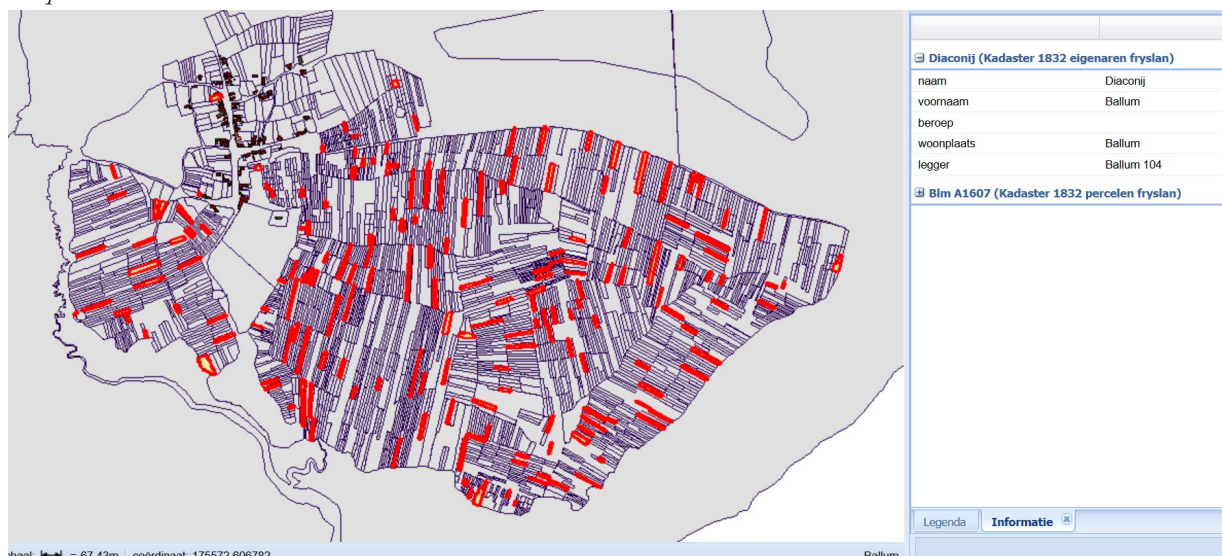
²⁶ Voor de duidelijkheid: dit is volkomen consistent met economische definities van productie.

Infrastructuur

Opmerkelijk is vooral wat er, tot 1916-1926, niet was: een waddendijk. Op de oostelijke helft van het eiland is deze er nog steeds niet. Een algemene waddendijk was er op Terschelling al sinds ongeveer 1500. Het verschil heeft, deels, een geofysische achtergrond. Terschelling kent één duinboog, Ameland heeft er drie, waar lange tijd twee *washovers* tussen lagen (de tweede *washover* was tot de aanleg van de stuifdijk eind negentiende eeuw in feite de hele oostkant van het eiland). Wat betekent dat Ameland drie waddendijken had moeten hebben, wat zelfs nu nog niet het geval is.

Maar los van een dijk was zelfs systematische bescherming van de waddenoever met puin of takken afwezig totdat, alweer, de op dat moment nog steeds betrekkelijk nieuwe nationale overheid hierin, in de jaren veertig van de negentiende eeuw, het voortouw nam. Wel zijn, op kaart 2, aan de oever van de Waddenzee bij de Balg een aantal strekdammetjes te zien. Niet duidelijk is wie hiervoor verantwoordelijk was.

Kaart 4. De hooilanden van Ballum. Duidelijk zichtbaar in het kaartbeeld is de uitbreiding naar het noorden toe die noodzakelijk was nadat men aan de zuidkant terrein had moeten prijsgeven. De rood omrande percelen zijn van de diaconie en werden gepacht door de boeren. Veel van de middelgrote stukken waren van domeinen en werden ook verpacht, hoewel soms in meerdere percelen. De allergrootste percelen waren ook van domeinen (tot 1795 van de adel), hoorden bij de voormalige slotplaats en werd, eerst door de adel en later door domeinen, geruime tijd als één boerderij verhuurd, lange tijd aan de familie Metz. Eén van de pachters was D.D. Metz, die in bijlage 2 genoemd wordt en die volgens de markegenoten te veel schapen hield.

Bron: www.hisgis.nl

Wat er wel waren: dijken rondom en in de hooilanden en andere voorzieningen aldaar. In de reglementen zijn te onderscheiden de buitendijken rond de hooilanden, wat lagere en van ander materiaal gemaakte binnendijken in de hooilanden, watergangen in de hooilanden en van de hooilanden naar de Waddenzee, dobben (drinkplekken voor het vee) en allerlei 'hekken en stekken' zowel als barten en andere bruggetjes. De boekhoudingen maken duidelijk dat de investeringen hierin, los van de arbeid om niet van de markegenoten, zeer beperkt waren.

Het gebrek aan aandacht voor de grie betekende niet dat de marken niet voortvarend te werk konden gaan. Bij stormschade werden in ieder geval af en toe (voor algemene uitspraken hebben we niet voldoende informatie) gaten in de dijk rondom de hooilanden zeer snel en 'om niet' gerepareerd.²⁷ Ballum was in de achttiende eeuw wel in staat om de hooilanden aan de zuidkant 'in te dijken' en aan de noordkant uit te breiden, inclusief de verdeling van de nieuwe hooilanden.

Dit soort grootschalige projecten stonden niet in de reglementen maar vonden plaats binnen het kader van de marke. Wel kwam de marke van Ballum na 1860, na herhaalde overstromingen van de hooilanden, hiermee in de problemen. Er werd voor meer dan fl. 10.000,-- overheidssteun aangevraagd. Deze kwam er, maar met als voorwaarde dat het dijkbeheer nu in één hand moest komen en niet meer aan afzonderlijke boeren moest worden gedelegeerd (wat niet geëffectueerd lijkt te zijn).

De mieddijken waren qua ontwerp, materiaal en onderhoudsplicht duidelijk omschreven. En bij de reglementen hoorden lange en gedetailleerde lijsten welk perceel door wie gebruikt werd en wat dat betekende voor onderhoudsplicht van welke dijk zowel als procedures bij maar ook na overstromingen.²⁸ Zogeheten Twieremannen moesten dit, per onderdeel van de miede, in opdracht van de rechters controleren. De reglementen geven ook aan dat onderhoud van specifieke grotere afwateringen die water vanuit de mieden naar zee lozen via de opzieners moeten worden onderhouden.

Ook werd de zoetwatervoorziening voor het vee geregeld. Buiten de reglementen om waren, gezien de 'verteringen' die hiermee gepaard gingen en die terug te vinden zijn in de boekhouding, de opzichters verantwoordelijk voor het organiseren van het schoonmaken van de dobben (niet alleen drinkplaatsen voor het vee maar ook de plek waar boeren hun karren schoonmaakten). Meer informatie hierover geeft (Ballum 1874) artikel 10:

'Zoo dikwijls Opzieners het noodig oordeelen zullen zij het slatten der drinkdobben voor het Vee aanbesteden en de kosten daarvan omgeslagen worden per volbeest. De wegen en waterloozingen der binnenlanden zullen door de zorg der Opzieners gebragt en onderhouden worden. Zij zullen daartoe de benoodigde werkzaamheden doen aanbesteden en de kosten daarvan omslaan per are land. Mocht dit een en ander niet bij aanneming kunnen geschieden, dan zal zulks plaats hebben volgens oud gebruik'.

Opmerkelijk is hier dat de bron aangeeft dat het aangenomen werk kan zijn. Impliciet geeft dit aan dat de (zeer lage) vergoeding die markegenoten betaalden voor het laten grazen en hoeden van hun vee kon stijgen. Bijzonder is dat deze mogelijke stijging, deels, per grondoppervlakte zou worden omgeslagen. Niet veel later zouden waterschappen dit standaard doen. Tot die tijd werd alles echter per stuks vee geregeld.

²⁷ Voor 1822 Maas, W.J. e.a. *Memori boeck. De wereld van Cornelis Pieter Sorgdrager 1779 – 1826* (Hallum 1982). folio 281. Andere jaren waarin dijken doorbraken en de west- dan wel de oostmiede onderliep waren, volgens Sorgdrager 1788 (folio 53), 1801 (folio 179) en 1825. <https://www.amelandhistorie.nl/news/memori-boeck-de-wereld-van-pieter-cornelis-sorgdrager-1779-1826/>

²⁸ Voorbeelden hiervan zijn te vinden in Straatsma, Ameland en Straatsma, O. (2017). *De boerenstanden op Oost-Ameland in de 19^e en 20^e eeuw*. Nes: Stichting de Ouwe Polle. Zie pp. 13-22 voor de grazingen en daaraan verbonden onderhoudsplichten van Buren en pp. 23-33 voor de eigenaren van de grazingen op de grie van Nes.

5 Conclusie, discussie en interpretatie

Wat zegt dit over de reactie van de Ballumers op de afslag? We zien we dat er verdedigende maatregelen werden genomen door de marke. De marke van Ballum was in staat de hooilanden effectief en efficiënt te verleggen naar het noorden, wat het overleven van deze marke garandeerde tot het moment dat de stroomleidende dam in 1846 de afslag ten einde bracht. Ook zien we op de kaart van 1806 dat er, kennelijk, in 1765 een dijk die door De Slinke liep en die op de kaart van 1731 niet zichtbaar is, weggespoeld was. Actie wat betreft het versterken van de waddenoever lijkt afwezig. Dit lag kennelijk buiten de mogelijkheden, hoewel er op de kaart van 1806 wel wat strekdammetjes in De Balg lijken te liggen.

Daarnaast heeft men, in 1822, in beperkte mate de hoeveelheid vee proberen terug te brengen – vooral die van niet-markegenoten. In 1828 probeert men meer rechten te krijgen ten opzichte van de Hollumers, wat mislukte. Ook probeerde men vanaf 1830 een stuk land dat ‘van oudsher’ aan de Nessers verhuurd werd weer zelf te gaan gebruiken, wat mislukte.

Speculatief: in Hollum zien we dat in de slechte tijd na 1815 niet alle achtendelen gebruikt worden. Vermoedelijk is dat in het decennium daarvoor, toen Ameland ook sterk te leiden had onder de restricties voor de kustvaart, ook het geval geweest. Dit zal hebben samengehangen met de sterke daling van de Amelanders bevolking in die jaren. Als Ballum vergelijkbare ontwikkelingen zag, loste dit in ieder geval tijdelijk een deel van de problemen veroorzaakt door de afslag van het land op. Toen de tijden weer beter werden en er weer meer vee kon worden beslagen kwamen de problemen echter weer naar voren en probeerde men de rechten van anderen te beperken (buitenstaanders, de huurders van het Schorum, de Hollumers), wat niet succesvol was. Wel lijkt er een inperking van de schapenhouderij te zijn geweest. Overgang naar een andere soort van landbouw, meer op de akkerbouw gericht, lijkt niet plaats te hebben gevonden. Uiteindelijk hebben de ingenieurs en de overheid de marke gered.

Dat we hiervan op de hoogte zijn is niet op basis van de reglementen. Deze veranderen betrekkelijk weinig en voor zover ze dat doen lijkt dit niet met de afslag te maken te hebben. Marke-reglementen zijn een uitermate belangrijke bron voor de geschiedenis van de marken en ook de Nederlandse landbouw. Voor de dynamische ontwikkeling van marken zal echter ook gekeken moeten worden naar ‘omringende’ documenten. Systematisch kan dit door lijsten van onderhoudsplichtigen en boekhoudingen te analyseren. Daarbij is de historicus afhankelijk van ‘vondsten’ zoals, in het kader van dit artikel, een briefwisseling uit 1822 die inzicht geeft in de regulering van de schapenhouderij terug tot 1695 en hoe deze doorwerkte in de reglementen.

Wat betreft de casus Ameland moet verder rekening worden gehouden dat het een eiland was met kenmerken van een heerlijkheid, wat qua beheer en samenwerking met de overheid tot 1795 een andere dynamiek gaf dan op het vasteland. Bijzonder daarbij is dat in de achttiende eeuw een klacht over het gezamenlijk gebruik van de griet van Hollum en Ballum snel en effectief werd opgelost in de negentiende eeuw een ietwat vergelijkbaar geschil aanleiding was voor een rechter om, overigens op basis van een uitgebreide argumentering, de marken van Hollum en Ballum op te heffen – wat niet de inzet van het juridisch geschil was geweest.

Bijlage 1. Reglementen en boekhoudingen in literatuur en bronnen

In de bronnen zijn een aantal reglementen van de Amelander marken te vinden. Een deel daarvan is getranscribeerd en gepubliceerd, door verschillende auteurs. Hoewel de integriteit van alle auteurs buiten kijf staat, voldoen niet alle transcripties aan de wetenschappelijke eis van replicateerbaarheid van resultaten. Een transcriptie is een wetenschappelijk resultaat. Dit resultaat moet herhaalbaar zijn. Dat betekent dat duidelijk moet zijn wat de bron is, zodat een ander de transcriptie kan controleren (zeker bij oudere handgeschreven bronnen zijn leesfouten mogelijk). Maar bronvermelding is vaak afwezig of uiterst summier. Daarnaast is de bronverwijzing in de oudere literatuur niet altijd adequaat, omdat archieven andere indelingen hebben gekregen.

Ik heb niet systematisch alle bronnen voor alle transcripties nagezocht. Een aantal kende ik, die heb ik aangegeven. Daarnaast heb ik, met name voor de negentiende eeuw, bronnen voor vergelijkbare documenten gegeven. Deze negentiende eeuwse reglementen verschilden betrekkelijk weinig van elkaar. Geografische details waren natuurlijk anders, de gehanteerde meetsystemen verschoven op een gegeven moment naar het metrieke stelsel en in Hollum, waar geen schapen werden gehouden, zijn er geen regels voor de schapenhouderij. Maar voor de rest lijken ze veel op elkaar. Confrontatie van de genoemde transcripties niet met de originele bron maar met een vergelijkbaar document met een vergelijkbaar doel maakt dan 'replicatie by proxy' mogelijk (om er maar een neologisme in te gooien).

In 1896 werden, door de rechter, de Amelander marken opgeheven. Hoewel ze in de praktijk nog een tijdlang bleven functioneren werden al snel een aantal taken overgenomen door waterschappen. Er was tot 1926 één waterschap voor Hollum en Ballum gezamenlijk en één waterschap voor Nes dat, na 1926 en het aanleggen van de waddendijk bij Nes en Buren, werd uitgebreid tot een waterschap voor Nes en Buren.

Deze democratische instituties kunnen, zeker in de eerste helft van de 20e eeuw, worden geïnterpreteerd als een soort zelfsturende opvolgers van de marken. Vindplaatsen voor de statuten van de waterschappen zijn daarom bijgevoegd. Overigens zijn ook deze al eerder gepubliceerd.

De niet ingedijkte oostkant van het eiland kwam na 1887, toen de marke van Buren een vereniging werd die op naam van de vereniging geld kon lenen, grotendeels in eigendom van deze vereniging. Een ander deel ervan werd door deze marke (zo noemen we de vereniging maar) gepacht. Op een gegeven moment heeft deze marke, eerst in de vorm van een N.V. en later een B.V., een doorstart gemaakt op dit deel van het eiland. En ondertussen is deze organisatie ook alweer ruim een eeuw oud. Ook de statuten van de N.V. zijn gepubliceerd.

De eerste die serieus over de Amelander marken schreef was Jan Houwink, helemaal aan het eind van de negentiende eeuw.²⁹ Hij heeft geen reglementen gepubliceerd maar baseert zich hier wel op. Het oudste reglement dat hij noemt komt uit 1717, daarnaast noemt hij reglementen uit 1838 en 1856. Op deze reglementen zullen wij hieronder nog ingaan. Ook noemt hij een aantal zestiende en zeventiende eeuwse ordonnanties en andere documenten die van belang zijn voor de interpretatie van de regels. De oudste hiervan komt uit 1512 en noemt voor Hollum een 'bwrengrietman' en twee 'sworen richters' die met Pieter Camminga onderhandelen over een

²⁹ Houwink, J. (1899). *De staatkundige en rechtsgeschiedenis van Ameland tot deze eeuw*.

stuk buitendijks land, dat ten zuiden van 'Balmira Westwal' lag, en dat met de hele 'ghemeine Gemeeynt ende Buyren van Hollum' wordt bekeken om het aan te wijzen aan Pieter Camminga.³⁰ Mogelijk ging het hier om land ten westen van de Lange Sloot, de afwatering die op de kaart hierboven ten zuiden van Ballum de Waddenzee in stroomt.

Later werd met 'de buyren' bij Hollum zowel de combinatie van omdijkt weiland en de griet aangegeven als de gezamenlijke gebruikers ervan, terwijl het dagelijks beleid van de marke werd uitgevoerd door een aantal gekozen 'rechters'. Volgens Houwink zijn de rechters in deze ordonantie echter opzieners van het eiland. Hoe dat ook mogen zijn: het onderscheid tussen 'ghemeine Gemeeynt' en 'Buren van Hollum' is consistent met het idee dat er toen al een marke was zowel als onderscheid tussen het dorp en deze marke. Het stuk lijkt aan te geven dat buitendijks land ook in 1512 gemeenschappelijk werd gebruikt.

De eerste keer dat buyre-rechters expliciet duidelijk als functionarissen van de landbouw marke worden genoemd, althans dat Houwink dit gevonden heeft (dit is bij mijn weten in de literatuur nog steeds de eerste expliciete melding hiervan) is ruim honderd jaar later, in 1622.³¹ Overigens suggereert Houwink, mijns inziens met onvoldoende onderbouwing, dat de scheiding tussen het dorp en de landbouwmarke pas rond 1600 plaats vond.

Een volgend belangrijk document stamt uit 1633. Dit is gepubliceerd door Straatsma.³² Straatsma geeft geen bron, maar noemt dat dit een Copia Copiae is uit 1707 waarbij de datum van het origineel 8 februari 1633 is. Vermoedelijk baseert hij zich op een document bij Tresoar (een verbeterde transcriptie in bijlage 4).³³ Houwink noemt een document dat hetzelfde moet zijn maar dateert dit op 8 maart 1622 of 1633. Als bron geeft hij 'Arrest Leenwarden Weekblad van het recht 6097'. Dit is terug te vinden op *Delpher*. In de betreffende aflevering van het *Weekblad* is verslag van een geding te vinden over een paard dat, volgens de eisers, wederrechtelijk in de westelijke duinen van Ameland graasde, waarbij tijdens het proces werd teruggegrepen op deze 'bij het hof bekende' ordonantie van, volgens het *Weekblad*, 8 maart 1633. Er wordt geen vindplaats van deze ordonantie aangegeven.³⁴

Straatsma geeft terecht aan dat de kopie uit 1707 suggereert dat er tussen 1633 en 1717, toen een nieuwe set met reglementen gepubliceerd werd, geen nieuwe reglementen zijn opgesteld. Straatsma heeft ook een transcriptie gepubliceerd van de (al langere tijd bekende) reglementen van 1717 voor Hollum en Ballum. In 1704 namen de Oranje-Nassau's Ameland over van de familie Van Schwarzenberg thoe Hohenlandbergis. Straatsma geeft geen bron voor de regels uit 1717 aan, maar de originelen zijn in meerdere afschriften te vinden in het Archief van gemeente Ameland.³⁵

³⁰ Gebaseerd op een kopie uit 1710. In de voetnoot van Houwink, *De staatkundige geschiedenis* op p. 201 staat althans: Copie van 18 Nov. 1710. R. A. den Haag.

³¹ Houwink, *De staatkundige geschiedenis*. De bron die hij hiervoor aangeeft is Stat. en Ordonn. van Ameland van 1622, Boek I, Titel III, art. 45. Mogelijk zijn dit de stukken Nationaal archief, Nassause domeinen 1845-1849, Ordonnanties en publikaties over Ameland. Deels gedrukt, datering 1622, 1695-1792 en z.d.

³² Straatsma, O. (2015). *Ameland* (De oude Polle: Ballum) pp. 123-124

³³ Tresoar 344 Verzameling Fries genootschap 396

³⁴ [Weekblad van het regt; verzameling van regtszaken, bouwstoffen voor wetgeving, mengelwerk, jrg 53, 1891, no. 6097, 13-11-1891 » 13 nov 1891 - Pag. 4 | Delpher](#) Geraadpleegd 13 april 2026.

³⁵ Gemeentearchief Ameland Collectie Metz/Zandhaar no. 1 Gemeentearchief Ameland Collectie 1806-1845 Bijlage 1 no. 91 voor Hollum en no. 92 voor Ballum, beide vastgesteld op 10 september 1717 door de 'souveraine vrouwe regente van Ameland', Maria Louisa.

Voor de negentiende eeuw zijn er verschillende versies van de reglementen beschikbaar en anders dan eerder ook voor Buren en Nes. Het fundamentele verschil tussen de negentiende eeuwse reglementen en die van 1717 is dat het onderhoud van de duinen niet meer in de negentiende eeuwse reglementen aan bod komt. Voor de rest verschillen ze, met inachtneming van zaken als de overgang naar het metrieke stelsel en geografische details, weinig van die van Hollum en Ballum van 1717. Een reglement voor Buren voor 1821 is gepubliceerd door Straatsma, die aangeeft voor Buren geen oudere reglementen te kennen.³⁶ Daarnaast heeft hij nog een reglement voor Nes voor 1838 gepubliceerd.³⁷ De originele vindplaats is mij niet bekend. Jongere maar sterk gelijklopende reglementen zijn echter op verschillende plaatsen aanwezig.³⁸ Daarnaast heeft Heslinga voor Buren reglementen voor 1851 en 1874 gepubliceerd.³⁹

De marken werden opgevolgd, vanaf 1893, door de waterschappen. In Brouwer is een beredeneerde chronologie van deze oprichtingen te vinden.⁴⁰ De waterschappen volgde nauwkeurig de grenzen van de oude markegebieden. Tegelijkertijd maakte het waterschap De Grieën, ten weste van De Slinke, een eind aan de eeuwenoude maar suboptimale situatie dat het gebied onder deze meest westelijke duinboog door twee marken werd gebruikt, maar dat er geen bovenliggend markebestuur was.⁴¹ Na 1921 werd het nooit bedijkt oostelijk deel van Ameland in een N.V., later een B.V., ondergebracht. De B.V. was en is eigendom van inwoners van Buren waarbij elk aandeel recht gaf en geeft op het laten grazen van één koe, één paard of twee stuks jongvee of één paard. Vroege reglementen van deze B.V. zijn gepubliceerd door Heslinga.⁴²

Een getranscribeerde en geannoteerde boekhouding voor de marke van Buren van 1854 tot 1920 is gepubliceerd door Straatsma.⁴³ Als originele bron geeft hij een kartonnen doos met stukken van deze marke aan, die iemand hem ooit gegeven heeft. Niet duidelijk is waar deze stukken nu zijn. Boekhoudingen voor Nes en Hollum zijn te vinden in Tresoar in Leeuwarden.⁴⁴

³⁶ Het gemeentearchief Ameland bevat volgens opgave niet door mij geraadpleegde reglementen voor Hollum en Ballum voor 1819, 1828, 1828 en 1843; Nes en Buren 1838 en gemeentelijk vastgestelde reglementen uit de periode 1851-1889. Gemeentearchief Ameland 1806-1845, Boerenstand.

³⁷ Straatsma, O. (2015). *Ameland* (De oude Polle: Ballum) pp. 127-130.

³⁸ Een reglement voor de grasgenoten van Nes voor de periode 1878-188: Tresoar 90-01, Gemene weide van Nes en de Leyen op Ameland no. 4. Een reglement voor Hollum, 1852: Tresoar 11 Provinciaal bestuur van Friesland 1813-1922 no. 4912. Een reglement voor Ballum, 1856: Tresoar 1919 8 Waterschap de Grieën Provinciale bladen van Friesland over de oprichting. Deze regels komen sterk overeen met eerdere varianten, nieuw is dat greppels in de weide niet meer dan 25 centimeter diep mogen zijn, dat er geen mest in de binnenweide mag worden verzameld en geen natte mest in de buitenweide van Ballum terwijl er ook niet met een hond naar mest mag worden gezocht. De bepalingen met betrekking tot natte mest en de honden hadden vermoedelijk als doel tijdens het weideseizoen de rust op de Grie te bewaren – de grie van Ballum was het enige deel van de Amelandse grie waar schapen graasden. Een aanpassing van dit reglement uit 1864: Tresoar 1919 8 Waterschap de Grieën Provinciale bladen van Friesland over de oprichting aldaar een gedrukte bepaling van de gemeente dd. 29 augustus 1864.

³⁹ Heslinga, P. (1989). *Van Boerenstand tot Vennoot te Buren op Ameland*. De printerij: Dokkum pp. 9-18 en 18-27.

⁴⁰ Brouwer, D.A. (1936). *Ameland. Een sociaal-geografische studie van een waddeneiland*. Paris: Amsterdam pp. 72-89.

⁴¹ Een van de regels voor succesvolle marken geformuleerd door Eline Ostrom is dat dit wel het geval moet zijn. Een meer recente, evolutionaire formulering hiervan: Wilson, D.S., E. Ostrom, M. E. Cox (2013) 'Generalizing the core design principles for the efficacy of groups' *Journal of Economic Behavior & Organization* 90, pp. S21-S32.

⁴² Heslinga, *Van boerenstand tot Vennoot* pp. 60-62.

⁴³ Straatsma, *De boerenstanden*.

⁴⁴ Tresoar 90-01 Gemene weide van Nes en de Leyen op Ameland. Hierin boekhoudkundige gegevens voor 1828/1848 en 1878-1896. Tresoar 90-02 Boerenstand te Hollum. Hierin boekhoudkundige gegevens 1805-1904 voor Hollum.

Bijlage 2. Transcriptie van Tresoar Provinciaal bestuur 1813-1922 no. 9353

Toelichting. Dit bevat een verzoek aan de minister van staat belast met de generale dienst der ontvangsten met daarbij een bijlage zowel als een brief van de minister aan de gouverneur-generaal van Friesland met het verzoek om de mening van de gouverneur-generaal over schapen bij Ballum. De brief van de minister is niet getranscribeerd, de andere stukken wel. Eén van de soorten vee die op het eiland gehouden werd waren schapen. Iedereen, ook niet-gerechtigden in de marke, mocht schapen houden. Zij het dat niet gerechtigden minder schapen mochten houden dan gerechtigden. Het document hieronder geeft een poging weer deze schapenhoudery te beperken, waarbij dit expliciet wordt gerelateerd aan de afspoeling van het eiland. Opmerkelijk is dat in de markereglementen van Buren van 1821 en van Nes van 1838 de vier schapen voor niet-gerechtigden en de 8 schapen voor gerechtigden worden genoemd.

*'Aan zijne Excellentie den Heere Minister, belast met de Generale Directie der ontvangsten in Hage
Geven met verschuldigde Eerbied te kennen, den ondergetekende in qualiteit als opzieners, over de landerijen enz in
den Dorpe Ballum op het Eijland Ameland; Dat in de maand september van den jare 1808 met onderling
goedvinden der veehouders, door Baljuw en gemeentebestuur van voorschreven Eijland, uit hoofde der sterke
afneming van gemeld Eyland en daardoor schaarsheid aan Weide welke Jaarlijks te sterk door te veel vee wordt
beslagen, Eene ordonnantie en bekendmaking is gedaan (waarvan afschrift hier is bijgaand) strekkende tot
vermindering en bepaling van het getal schapen het wel een ieder ingezetene zoude mogen aanhouden.*

*Het welk ook eenige Jaren nagekomen, allengskens weder word te boven gegaan, uit welchen Hoofde, de
opzieners voornoemd, gemelde ordonnantie zoekende te handhaven, ook aandringen, bij de grootste Huurder van de
Domijnlanden D. D. Metz, om ook zijn getal schapen te brengen, tegens twee agtendelen Land een schaap,
waardoor dan dezelve zoude kunnen houden vijftig schapen, gelijk ook bij de Veijling der domijnlanden, dit aan
de gegadigde wierd bekend gemaakt, dan alle Pogingen hier omtrent vrugteloos zijnde, nemende opzieners
voornoemd, de vrijheid door deeze bij Z.E. te verzoeken dat hier in mag worden voorzien, en gemelde D. D. Metz
aangeschreven, om ook zijne schapen te verminderen, en wel op het getal van twee achtendelen land welke weide
hebben te houden een schaap, gelijk de andere huurders der Domijnlanden en Particuliere eigenaren alhier te
Ballum moeten doen, hebbende alle landen gelijk Regt in het Gebruik der wijde Verzoekende de ondergetekende
verders, dat de genoemde ordonnantie of bekendmaking het 3^e en 4^e artikel houdende dat eene gebruiker van vier
tot waalf agtendeelen land, mag houden zes schapen in zoverre mag worden gealtereerd en gesteld in het geen ijder
twee agtendeelen een schaap zonder meer terwijl de veelheid der schapen het onmogelijk maakt, bij de sterke
afneming van het land, dat het rundvee het nodige voedsel kan bekomen*

Ameland de zesde Meij 1800 twee en twintig

De opzieners voornoemd

Hans Doukkes

Jacob Ones de Boer

Dirk P de Vries

Tiepke Leenderts

Baljuw en gemeentebestuur van het Eijland Ameland aan alle hunne meedeburgers dient deese tot bekend making:

Dat bij Publicatie van den 29^e April 1695 aan de ingezetenen van de dorpen Nes en Buren is gepermitteerd aan die geenens, geen geregtigheid van wijde hebbende, vier schapen te mogen houden en aan die geenens welke regt van grazingen op de greide of in de miede hebben, agt schapen

Dat Egter, bij het 2^e artikel der publicatie van den 3^e augustus 1706 alle ingezetenen van Nes en Buuren wordt verboden: eenige beesten, 't zij paarden, koeijen of schapen, van St Nicolaas tot den vrijgang toe⁴⁵, in de mieden, duinlanden of andere landen te Jagen, door welk artikel het houden van schapen geheel illusoir wordt gemaakt

Dat bij publicatie van den 15^e augustus 1719 uit hoofde der alstoen plaats hebbende veeziekte⁴⁶ aan de ingezetene van Nes en Ballum is geëccordeerd, hare graslanden met schapen te mogen beslaan, zonder dat het getal en de hoeveelheid is uitgedrukt⁴⁷

Dat daarop het getal der schapen in voorschreven dorpen Dusdanig is vermeerderd, dat bezwaarlijk Rund of Paard het behoorlijk voedzel kan vinden; wordende door het laten weiden der schapen, zelfs tot in de maand Mei op de Hooij en Zaaijlanden, alle jonge scheutkens met wortel en al uitgerukt; waardoor van jaar tot jaar de hooijwinst verminderende, het gebrek aan voedzel vermeerderd; en veele ongeregeldheden en wanorders worden veroorzaakt. En daarin tot maintien eender goede Policie willende voorzien, hebben nodig geoordeeld te maken navolgende verordening

Art 1.

Dat niemand geen recht van grazing of weiding hebbende, zal vermogen eenige schapen te houden, dan op zijn eijgene landen, welke niet onder de vrijgang behoren, bij Poene van verbeurte der schapen

2

Dat in den dorpe Hollum als van ouds, geen schapen sullen mogen gehouden worden, dan meede op Eijgen landen welke niet onder de vrijgang behoren⁴⁸

⁴⁵ Dit is beslist een fout. De Vrijgang begon rondom 1 september, dit zou betekenen dat het vee enkel tijdens de Vrijgang uit de stal mocht. Vermoedelijk is bedoeld: Van Sint Niklaas (wanneer de vrijgang vaak eindigde) tot 1 april. IN de reglementen wordt voor grootvee deze periode genoemd als verplichte stalperiode (hoewel de opzichters bij een koud voorjaar de buitenweide gesloten konden houden) terwijl grazen vaak tussen 1 februari en 1 april of 1 februari en 1 mei binnen moesten blijven. Zie bijvoorbeeld (Straatsma Nes 1838) 36 tot en met 39. De aantallen schapen per huishouden van 1695 worden hierin herhaald, met, artikel 39: 'expresselijk wordt verboden om na den 1 April Paarden, Schapen of Rundvee in de binnenlanden te weiden. De artikelen 36 tot en met 43 van Buren staan veehouders in principe toe acht schapen te houden maar binden dit vervolgens ook aan de aantallen koeien (één schaap per twee koeien). Huishoudens zonder ander vee mogen maximaal twee schapen houden (Straatsma Buren 1821). Er is anders dan in Nes een expliciet verbod schapen op de grie te laten weiden, dit moest op het mienteland (artikel 44). Met daar weer een uitzondering op voor de net gespeende lammeren, die drie weken op de Schuittelje mogen grazen (een deel van de grie). Het precieze karakter van deze regels geeft aan dat er op het scherpst van de snede werd geboerd.

⁴⁶ De veepest van 1712 en volgende jaren.

⁴⁷ De Ballumers lieten de schapen op de grie grazen, de voorschriften voor Buren noemen telkens het mienteland, oftewel de duinvalleien en verbieden schapen op de grie. Deze regel suggereert dat het rondom 1719 niet gebruikelijk was de schapen op de grie te laten grazen.

⁴⁸ Dit is een duidelijke beperking. Echter, bijvoorbeeld in Buren waren er nauwelijks mensen zonder land.

3

Dat een ieder, welke in de dorpen Ballum, Nes en Biiören in gebruik heeft vier agtendelen of medden land tot twaalf ingesloten, zal vermogen zes schapen te houden, zonder meer bij verbeurte van 3 guldens voor ieder schaap⁴⁹

4.

Dat een ieder, welke meer dan twaalf agtendeelen of medden land in gebruik heeft, voor ieder twee agtendelen of medden zal mogen houden en weiden een schaap

5.

Dat ieder, welke agt schapen mag houden, ook één Ram zal moeten houden, welke Ram op aanzeggen van de Regters zal moeten gehokt worden

6.

Dat na den 1e April, geen schapen, paarden nog rund over het gehele eiland, en in de binnenlanden welke onder de vrijgang zijn, zullen vermogen te weiden, bij poene van ordinaire schetting, maar zullen dezelve na dien teid geboud moeten worden, zowel schapen als Rundvee; en zullen de regters moeten zorgen, dat na dezen teid de mieden en binnenlanden gesloten, en de dijken gemaakt zijn, op poene van dertig stuivers bij de regters te verbeuren voor ieder dijk welke als dan ongemaakt zal bevonden te worden

7.

Dat alle perzonen aan één tafel gaande zullen gehouden worden één huisgezin uit te maken

8.

Dat geene schapen anders dan onder de geregtigheid van het dorp waartoe zij behoren, zullen vermogen te weiden bij poene van schatting van één stuiver van ieder schaap; waartoe ider dorp bij deze word geaütoriseerd, een schetter aan te stellen, en zullen de schapen onder het dorp waar zij geweid worden ook moeten gestald worden

9.

Dat de Hüürder van de Kooij verplicht zal zijn zijne schapen op Domijns geregtigheid te weiden.⁵⁰

10.

Dat de regters van de dorpen Ballum, Nes en Biiören bij het beschrijven der beesten, en de Biiören en waar zodanige beschrijvingen plaats heeft, zes weken voor mei, naukeurig zullen moeten beschrijven, het getal der schapen, als meede der grazingen en medden welke ieder bezit, bij poene van zes guldens voor de regters welke in dezen nalatig zijn

⁴⁹ Dit waren er acht.

⁵⁰ Dit waren de duinen en strandvlaktes ten noorden en ten oosten van de kooi, die midden op het eiland en ten oosten van Buren lag

11.

Dat alle boetens in deeze vermeld, zullen komen ten voordeele der regters, waar dezelve vallen, zullende even als de andere breuken worden geinnet; wordende de regters wel ten Ernstigsten gelast, toe te zien dat aan deese strickt worde voldaan⁵¹

12.

Dat met den eersten April 1808. Deze verordening zal beginnen te werken. Gelastende een ieder, zich stiptelijk na voorschreven verordening te gedragen

Ballum 21 september 1808

Baljuw en gemeentebestuurder voornoemd

(get) G E Van Asbeck, vt.

Ter ordonnantie van dezelve

H F Amens,

Secretaris

Voor eensluidend afschrift de secretaris en de gritenije Ameland

⁵¹ De regters konden niet zelf over dit bedrag beschikken, het kwam in de algemene pot.

Bijlage 3. Het gezamenlijk gebruik van de griet van Hollum en Ballum

Toelichting. met enige regelmaat – waarbij het erop lijkt dat dit vooral in slechte jaren plaats vond – graasde vee op de griet van een andere marke. Er waren bij Nes en Buren zelfs speciale hoeders aangesteld die dit moesten voorkomen. Toch leverde dit regelmatig conflicten op. In de achttiende eeuw werden enkele van deze conflicten beslecht door de adellijke dames en heren van het eiland in Leeuwarden, de Oranje Nassau's. Bij conflicten tussen Buren en Nes en Nes en Ballum werden de grenzen bevestigd en betrekkelijk kleine boetes opgelegd. Bij een conflict tussen Hollum en Ballum was dit anders. De gezamenlijkheid van de griet werd juist bevestigd. En de (voorwaardelijke) boete was niet gering: 25 Friese ridders oftewel 75 gulden. De acte is van belang omdat het de meest duidelijke bevestiging is die we hebben dat de griet inderdaad gezamenlijk was maar een bovenliggend markebestuur bestuur ontbeerde:

'Sijne Hoogheit etc etc etc. Alles gezien ordonneert de Regters en verdere ingesetenen van den Dorpe Hollum beneffens deselver hoeder om der supplianten Jong vee breeder ter Requeste gemeld, op de gemeene weijdinge van de Dorpen Ballum ende Hollum onverhindert en ongemolesteerd te laten Weijden Sonder de minste turte⁵² dien te neffens te pleegen, bij poene van vijftwintig goude friese Ridders in Cas van Contraventie bij een ieder tegens de Heerlijkheid te verbeuren. Actoem Breede dan 8 Sept 1744, was getekend Prince Orange Nassau'.⁵³

⁵² 'Turte' is waarschijnlijk verwant aan het Engelse 'tort' en moet niet verward worden met het Amelandse 'toad' dat vermoedelijk verwant is aan het Engelse 'turd'.

⁵³ 'Registers van de beschikkingen van de Prinsen van Oranje en/of Voogden over Ameland 1729-1746' gepubliceerd op <https://www.amelandhistorie.nl/news/nassause-domeinraad-ameland/> en geraadpleegd 16-12-2025

Bijlage 4. Transcriptie Tresoar 344 Verzameling Fries genootschap 396

Toelichting. Dit komt uit een ongedateerd schriftje met daarin transcripties van o.a. zeerechten en een verordening in 1622 (die ook gedrukt is). Het onderstaande stuk betreffende de dijken staat er ook in. Het is duidelijk een (deel van?) een markereglement van Hollum. En een kopie van een Copia Copiae. Straatsma heeft dit ook gepubliceerd.⁵⁴ Een aantal vraagtekens in zijn transcriptie zijn opgelost. Daarnaast ontbreekt in het eerste artikel een stuk en zijn een aantal woorden verkeerd getranscribeerd.

Copia Copiae

Artikelen gemaakt den 8 Februarij 1633⁵⁵

Waarin Inne de Regters en die haar sullen hebben te Reguleren aangaande de dijken en Landen als andersins van soo veel de gemeente en Regters hebben te gebieden

Ten⁵⁶ eersten dat een ijder gehouden sal weesen zijn dijken te maken soo die eersten van de Regters en gemeente gesaamt sullen worden. Bij gebreeke van dien zullen de Regters die mogen laten maaken op kosten van die geene die de dijken toebehoort⁵⁷

Dat⁵⁸ de Regters gehouden zullen weesen alle saturdayen te gaan om te besigtigen en daarse bevinden niet bequaam te sijn zullen zij ten eersten genieten van ijder breuk 6⁵⁹ stuiver en daarna van ijder breukvallige 2 stuiver

En⁶⁰ indien een ijder zijn dijken niet maaken doet⁶¹ dien dag na 't hem gewaarschuwt is van de Regters zullen de Regters die mogen laten maken tot kosten van de geene die de dijken toebehoort

Datter⁶² niet meer Beesten sullen als daar agtendele landen zijn. Exempt⁶³ of daar eenige leijden waaren die geen Landen hadden zullen een gras aan de Regter mogen betalen voor veertig stuiver

Datter⁶⁴ geen vreemde Beesten bij Jemand t Sier⁶⁵ magh worden gebracht om deur gevoedt te worden. In schijn als of sij deselve hadden ingekogt. Indien contrary bevonden mogte worden, van ijder beest te verbeuren ter zomma van ses car: gul: buijten de grasinge het het beest datelijk meede te verbeuren

⁵⁴ Straatsma, *Ameland* pp. 123-124.

⁵⁵ Wat vergeleken met andere reglementen ontbreekt is alle bureaucratische informatie (wie en hoe en waar worden de regters gekozen en dergelijke) zowel als, een verschil vooral met de reglementen van 1717, artikelen met betrekking tot duinbeheer.

⁵⁶ Dit is consistent met latere reglementen. Dijkonderhoud is gedecentraliseerd, de controle ligt bij de regters.

⁵⁷ Het cursieve staat niet bij Straatsma

⁵⁸ Dit is consistent met latere reglementen, hoewel het dan bij gelegenheid ook om de twee weken mag.

⁵⁹ In Straatsma staat 1 stuiver, in de transcriptie heel duidelijk 6

⁶⁰ Dit is consistent met latere reglementen

⁶¹ Straatsma: 'maaken laat'.

⁶² Dit is consistent met latere reglementen voor Hollum. Het wekt de indruk dat mensen zonder land (agtendelen) een uitzondering zijn.

⁶³ Straatsma komt hier niet helemaal uit en transcribeert dit, tussen haken en met een vraagteken, als epelmi. De x heeft in dit handschrift echter een onderste uitloop naar rechts, de p een onderste uitloop naar links, hier is sprake van een uitloop naar rechts.

⁶⁴ Vergelijk met artikel 13. Het Sier en de Blike waren gehuchten ten westen en noord-westen van Hollum. Sier zou later onderstuiven. De essentie is hier dat enkel dorpsgenoten (inclusief de gehuchten) vee mochten laten grazen. Mogelijk betreft het graasgebied he in 1731 ondergestoven terrein ten noordwesten van de miede.

⁶⁵ t Sier ontbreekt bij Straatsma

*Dat een Jegelijk gehouden sal weesen de **Slijpse**⁶⁶ beesten te hoffenen als daar klagte komt 't zij met span en binden en knibanden dat de hoeder en schetter haar kunnen bekenen⁶⁷ als sij in schaade zijn Daar⁶⁸ is meede geresolveert in erten en bonen te saaijen waar 't een Jegelijk in zijn land te passe komt en daar bij te stellen een wagter om te verhoeden datter geen schaade geschiet, dog daarinne wordende bevonden om schaade te doen sal verbeurt hebben – ⁶⁹*

*Datter⁷⁰ hem niemand zal vervorderen eenige Beesten te Tioeren op nieuw gras dan allenig die ziek zijn of te **misdijk**⁷¹ bij poene van-*

Dat⁷² de bekken en stekken in de buijren en alomme zullen gemaakt worden: drie sparren hoog en met vaste paalen en sparren vast aan Spijkers bij gebreeke van dien zullen de Regters ten⁷³ eerste daar brenken van haalen en dan mogen laten maken tot kotsten van de geene die in gebreeke blijven

Dat⁷⁴ de Sierumer haar dijken zullen maaken en de Regters daar over gebieden, omme te samen als de andere dijken, bij Foute van zulx zal een ijder gehouden weesen haar Beeste tot Blijke uijt te drijven

Ook⁷⁵ datter een draaij of bek bij zijjden Gaatzes zal worden gemaakt en dat alle⁷⁶ avonds toe daar toe gestelt zal worden die 't selve 's avonds toe doet omme des Beesten des avonds opkomende te keeren

Ende oft daar yemand daar na op quam van 't Zand ofte deijk⁷⁷ komt te Rijden, dat deselvege het bek wederom sal toedoen bij verbeurte-

Dat⁷⁸ de Blijkmer geen grasingen verhuijren op de grie, maar selfs wel mogen beslaan.

Dat⁷⁹ de slooten ende Rennen soe wel om West als om Oost alle opgeslattet worden ten eijnde datter een goede Waterlosinge mag weesen

Ook⁸⁰ dat een Ijeder gehouden sal weesen op 't laast tegen de Hooij-tijd gedaan is zijn beesten uijt schaade te houden. Ter tijd de Regters en gemeente in t gelijk consenteren tot de⁸¹ vrijgang der beesten

⁶⁶ Straatsma heeft hier een vraagteken, het is wel vrij duidelijk geschreven.

⁶⁷ Straatsma heeft een vraagteken bij bekenen.

⁶⁸ Het noordelijke deel van de miede lag wat hoger en bestond deels uit zandgrond. Hier vond later enige akkerbouw plaats op sommige percelen maar ook aan de zuidkant van de duinen. Van belang is dat er in 1633 ook akkerbouw plaats vond. Het lijkt om deze laatste percelen te gaan, in de miede kwam normaal geen vee.

⁶⁹ Opmerkelijk is dat veel boetes, anders dan in latere reglementen, niet gespecificeerd zijn.

⁷⁰ Tioeren is het aan een lijn of ketting laten grazen van vee. Nieuw gras is het gras van na de hooioogst dat normaal tijdens de vrijgang als voeding diende.

⁷¹ In de regels van 1717 staat bij een vergelijkbaar artikel (Hollum 1717 34) 'siek of gequetst.

⁷² Dit is vrijwel identiek aan latere voorschriften.

⁷³ Straatsma transcribeert dit met 'hen'

⁷⁴ Zoals Straatsma aangeeft maakt dit duidelijk dat de Hollumer regters ook het Sierumer gebied (dat zoals Straatsma aantoonde tot ongeveer 1400 aan de andere kant van een rond die tijd dichtgeslibde geul lag) controleerden. Het kaartbeeld van 1731 maar ook van de kaart van 1655 suggereert dat dit om de dijk ging die zuidelijk van de Siertsloot (het restant van de geul, duidelijk zichtbaar op de kaart van 1731) lag. De Blijke lag aan de noordkant van het westelijk gedeelte van de miede, de Sierumers mochten dus niet door het gebied van de Hollumers. Op zicht lijkt dit een soort straf te zijn. Het kan echter ook om het uitdrijven bij hoog water gaan (het oostelijk en het westelijk deel van de miede waren door de hogere rug waar het dorp op lag van elkaar gescheiden en konden afzonderlijk van elkaar overstromen).

⁷⁵ Latere reglementen hebben vele vergelijkbare artikelen.

⁷⁶ 'alle' ontbreekt bij Straatsma

⁷⁷ Straatsma heeft hier uijt. Het woord begint echter met 'd'.

⁷⁸ Het gaat hier om de paar inwoners van het gehucht De Blijke. Vermoedelijk ging het vooral om het verhuren aan vreemden. Later, maar vermoedelijk ook al in 1633, konden achtendelen in eigendom van bijvoorbeeld de kerk wel verpacht worden. Het suggereert dat Sierum en De Blijke niet bij de oorspronkelijke marke behoorden.

⁷⁹ 'Slatten' is het opschonen van waterwegen.

⁸⁰ Tot de vrijgang mocht er niet geweid worden in de miede

⁸¹ Straatsma heeft hier 'in'.

Aldus gedaan en gemaakt geresolveert ende besloeten bij ons gesz. personen voor ons en ons Sterk makende voor de gemeente en ingeseetenen van den dorpe Hollum in kennisse onse Respective handteijkens huijden den 8 en maart 1633 door continuatie onderstond.⁸²

Romer Tjaerds (merk, M.K.)

Sipke Jansz

Gabbe Paulus (merk, M.K.)

Egbert hendriks (merk, M.K.)

Pijtter Pijtters

Gendrik Andries (merk, M.K.)

Sjoerd Tjaards (merk, M.K.)

ende Jan Jacobs

leger Stonde Concordeert met de principale In Kennisse van mij F. Baarde met zijn Toogen Nog legerstonde Ackordeert met den principale in kennisse van mij Schoolmr. Tot Hollum op Ameland L. Schimmel met zijn Togen

*Ackerdeert deesen met de Copia bij de ongergesr Schoolmr. Tot Hollum voorn. Huijden den 15 augustus 1707.
Mr. G. Grebber*

⁸² Het aantal merken, die aangeven dat mensen analfabeet waren is, omdat het hier om een ondertekening van een reglement gaat en de registers geacht kunnen worden althans enige administratie te kunnen bijhouden of begrijpen, hoog.